

Kül-Világ

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK FOLYÓIRATA

V. évfolyam

2008/1.

www.kul-vilag.hu

TARTALOMJEGYZÉK:

TANULMÁNYOK

Jordán Gyula:

A kínai reformfolyamatot kísérő ideológiai áramlatok és viták
1979-től napjainkig (II. rész)

1

Hegedűs Éva:

Angola és Magyarország kétoldalú kapcsolatai 1975 és 1993 között

29

Rácz András:

Az EU Belarusz-politikája és a belarusz EU-politikák

48

INTERJÚ

A magyar fejlesztési együttműködés kihívásai

Interjú Jan Bertelínggel, nemzetközi fejlesztési együttműködési szakértővel

71

KÖNYVISMERTETÉS

Palanovics Norbert:

Szerdahelyi István – Wintermantel Péter (szerk.): Japanológiai körkép

75

Impresszum

78

Jordán Gyula:

A kínai reformfolyamatot kísérő ideológiai áramlatok és viták

1979-től napjainkig (II. rész)

A cikk megkísérli bemutatni a modern Kína uralkodó ideológiai irányzatait. Legnagyobb terjedelemben a kínai nacionalizmus jelenségét elemzi, szemléltetve annak sajátos vonásait és azt, hogy hogyan befolyásolják az állam és a lakosság reakcióit különböző események, így pl. Tajvan vagy a belgrádi nagykövetség lebombázása. Röviden szó esik a Kínában kisebb befolyással bíró liberalizmusról és szociáldemokráciáról is. A tanulmány bár átfogó képet nem tud nyújtani, de érzékelteti a kívülről monolitikusnak tűnő kínai viszonyok között érvényesülő ideológiai pluralitást.

Nacionalizmus

Elérkeztünk ahhoz az ideológiai áramlathoz, amely Kínában az egyik legáltalánosabban képviselt és legerőteljesebb irányzat, az előzőektől eltérően nem kisebb-nagyobb értelmiségi csoportok „belügye”, hanem a társadalom legszélesebb rétegeit átfogja, és a vezetés is támogatja és felhasználja. Mivel a nacionalizmus szükségszerűen erősebben kifelé irányuló, reaktív formájánál is jelen van a kiváltó külső tényező, érthető módon a világban is ez váltja ki a legnagyobb figyelmet. Természetesen a nacionalizmus már a kezdetektől, 1949-től jelen volt motiváló tényezőként, sőt állami nacionalizmusként domináló volt Kína politikai magatartásában, sőt, egyesek szerint Kína külpolitikáját 1949 után egyértelműen a nacionalizmus határozta meg, mindenekelőtt a nemzeti függetlenség, mint alapvető cél szempontjából.¹

Számos nyugati megfigyelő és Kína szakértő véli úgy, hogy a nacionalizmus kulcsfogalommá vált a kínai politika jelenének és jövőbeli alakulásának megértéséhez. Ez magyarázza azt a hatalmas tömegű, ezzel foglalkozó anyagmennyiséget az újságcikkektől a

* Jordán Gyula ny. docens, történész. Kutatási területe Kína XX. századi története, különös tekintettel a reformidőszakra.

¹ Zhu Tianbiao: Nationalism and Chinese Foreign Policy. *The China Review*, Vol. 1. No. 1. (2001. ősz), 1-27. o.

tanulmányokon át a könyvekig. Ezek közös jellemzője a válaszkeresés a miértre, azaz arra, hogy mi magyarázza a nacionalizmus ilyen átfogó térhódítását. A válaszokat nagyjából három csoportba sorolhatjuk.²

1. A legáltalánosabban hangoztatott magyarázat szerint ideológiai vákuum keletkezett, a marxista, szocialista eszmék elvesztették mozgósító hatásukat és helyettesítésükre, a legitimációs válság leküzdésére fordult a vezetés a hazafisághoz. Ez nem a szocialista pártállam dicsőítésére irányul, hanem a kínai hagyományok és kultúra felélesztésére, amelyeknek természetesen a kommunista párt a legfőbb örököse és támogatója. Egy szerző kevésbé árnyalt megfogalmazása szerint: „Mivel a Kínai Kommunista Párt többé nem kommunista, még inkább kínainak kell lennie.”³

2. A kínai nacionalizmus előző magyarázata nem tekinthető teljesnek, nem ad választ például azokra a tömegreakciókra, amelyek a belgrádi kínai követség bombázását követték, és amelyeket nem lehet egyszerűen felülről gerjesztett indulatoknak tekinteni. A kínai nacionalizmus megértéséhez tehát szükség van nemzetközi és történelmi összefüggéseinek figyelembe vételére is.⁴ Lényegesen többről van szó, mint csupán pártpropagandáról, az „átlag kínai”, mint minden ország polgára, mélyen átérzi kínai identitását. Ezt a kínai identitással szoros kapcsolatban álló népi nacionalizmust mélyen befolyásolja a „megalázás évszázada”, amikor a XIX. század közepétől a nyugati hatalmak vereségek sorozatát mérték Kínára, egyenlőtlen szerződéseket kényszerítettek rá, és az elég általánosan elfogadott meghatározás szerint félgyarmati helyzetbe juttatták.

Az 1991-es években jelentkező általános nacionalista hullám ezen múltbeli tapasztalatok miatt is reagál rendkívül érzékenyen a Nyugat vélt vagy valós Kína ellenes lépéseire. Bár a népi nacionalizmus idegenellenessége gyakran a pártvonal nacionalizmusát tükrözi, de attól függetlenül létezik, sőt kihívást jelent a párt hegemoniájával szemben, amennyiben például egyes külpolitikai lépéseinél, tárgyalásainál kénytelen azt figyelembe venni.

3. A harmadik magyarázat 1989-et tekinti vízválasztónak, amely alapvető ideológiai átorientálódást hozott, a neautoritarianizmus, tradíció ellenesség és liberális demokratizmus után a nacionalizmus és a konzervatív etatizmus kerekedett felül, amely egy erős állam segítségével akar szembeszállni a nyugati, elsősorban amerikai hegemonizmussal. A

² Schubert, Gunter: Nationalism and National Identity in Contemporary China: Assessing the Debate. *Issues and Studies*, (2001 szept.-okt). 129-132. o.

³ Christensen, Thomas: Chinese Realpolitik. *Foreign Affairs*, Vol. 75. No. 5. (1996. szeptember-október), 37. o.

nacionalizmus ebben az értelemben megfelel a „szocializmus kínai jellegzetességekkel” hazafias, nacionalista vonalának. Egyes értelmiségiek számára ez nem tűnt elegendő ideológiai bázisnak, ezért náluk átalakult új kulturalizmussá, amely alternatív modellt képvisel a nyugati modernitással szemben.

A nacionalizmus számos kérdést vetett fel Kínán belül is. Milyennek kell lennie a „korszerű” kínai nacionalizmusnak? Milyen helyet kell elfoglalnia a kínai társadalom életében? Melyek a sajátosságai a „helyes nacionalizmusnak”? Mi jellemzi a kínai nacionalizmust a XXI. században?

A múlttól szóló felfogások sok szempontból megadják a keretét és a módját annak is, ahogy a kínaiak ma a Nyugathoz viszonyulnak. Utalni kell a kínai civilizáció tradicionális felfogására, amelynek jellemzői az univerzalitás és a felsőbbrendűség, azaz a magáét tekintette „a” civilizációnak, amelynek a körülötte élő barbárok adófizetéssel rendelték alá magukat. Még a korai hódítók is e civilizáció felsőbbrendűségébe vetett hitét erősítették meg, amikor elkínaiasodtak. A „központi birodalom” ilyen világméretű mért fájdalmas és megrázkódtató csapást az első ópiumháborúval (1839-42) kezdődő „szégyen évszázada”. Kína ennek során nemcsak katonailag szenvedett sorozatos vereségeket, hanem konfrontálódtak egy univerzalitásra szintén igényt tartó civilizációval. Ez alapjaiban rázta meg a kínai identitást. Sok kínai ma is fájdalommal gondol az egyenlőtlen szerződésekre, a kikényszerített egyoldalú engedményekre, megaláztatást érez a szuverenitás elvesztése miatt.

A fentiek rövid jelzését jelentik egy alapvető váltásnak, amely nagyjából a XIX. század közepén kezdődött és 1895, a Japántól elszenvedett vereség és 1919, a „Május 4” mozgalom közötti időben ment végbe, amelynek a lényegét a *kulturalizmusról* a nacionalizmusra való áttérés jelenti.⁵

A kulturalizmus kifejezést a Kínával foglalkozó tanulmányokon kívül nemigen használják, ott viszont fő értelmezésként az identitáshoz kötődik, a hagyományos kínai önképhez. Ennek elsődleges eleme az a felfogás volt, hogy Kínáé az egyetlen igazi civilizáció, kulturális felsőbbrendűsége vitathatatlan, és magától értetődő. Ehhez természetes módon kapcsolódott a felsőbbrendűség és xenofóbia érzése, de lényegében nem volt fogalma a nacionalizmusra, de nem is volt szüksége rá, mivel mentes volt a kulturális vagy államok közötti versenytől.

⁴ Ehhez ld. Gries, Peter Hays: *China's New Nationalism. Pride, Politics, and Diplomacy*. University of California Press, 2004. 18-20. o.

A kulturalizmus elutasította a világban formálisan egyenlő államok létezését, míg Kínán belül ragaszkodott ahhoz, hogy a legitim hatalom a konfuciánus normák követésén nyugodjon. Az egymást követő császári dinasztiák közötti átmenetet, az egység megbomlásának időszakait ez segítette áthidalni. A kulturalizmus tehát nemcsak a birodalom túlélési képességére ad magyarázatot ilyen rendkívül hosszú időn át, hanem arra is, miért bukott el, amikor egy valóban versenyképes idegen kultúra hatolt be Kínába. A külső imperializmus tulajdonképpen nem rombolta le a birodalmat, csak demonstrálta, hogy ijesztő katonai ereje alapvető kihívást képvisel a hagyományos kínai világnézettel, a kulturális felsőbbrendűséggel szemben. A kulturális alapú identitás válsága a kulturalizmus megkérdőjelezéséhez és a nacionalizmus fejlődéséhez vezetett, amely új alapot nyújthatott Kína védelméhez és megújulásához. Az átmenet a konfuciánus Kínától (amely kulturálisan meghatározott közösséget jelentett) egy etnikailag és politikailag körülhatárolt közösséghez, vagyis a modern nacionalizmushoz történt.

Más megközelítésből, nem területi fogalmat képviselő kulturalizmustól a nacionalizmushoz, amely a kultúrát csak mint segítséget, eszközt kezeli, és kiemelt helyet tulajdonít az állam területének. Természetesen nem teljes elfordulásról van szó a hagyományos kultúrától, az átmenetet mozgalom jellemzi a kultúra védelmére, amelynek most már fel- és elismeri külföldi riválisait. A kulturalizmus tehát meglehetősen különbözött a modern nacionalizmustól, de önmagában nem volt összeegyeztethetetlen vele.

A kulturalizmus-nacionalizmus váltás alapvető változást képvisel az uralkodó elit hivatalos doktrínájában a kínai közösség természetét és a világban betöltött helyét tekintve. A külső imperialista behatolás hatására a XIX. század közepétől végbement a modern nacionalizmusra való átváltás. Óvakodni kell azonban a két doktrína merev szembeállításától, mivel nem szabad túlbecsülni a kulturalizmus dominanciáját és a premodern nacionalizmus gyengeségét a császári időkben, és a nacionalizmus győzelmét a modern időkben. A kulturalizmus minden neki tulajdonított kizárólagosságra törekvés mellett együtt tudott létezni az államra és a nemzetre vonatkozó más eszmékkel, míg a váltás után képes volt támogatást nyújtani mind az államnak, mind az etnikai alapú nacionalizmusnak.

Az 1911-es forradalom lényegében nacionalista forradalom volt, amelynek fő törekvése az idegennek tekintett mandzsu dinasztiával szemben helyreállítani a han többség uralmát, és Kínát ismét erőssé és virágzóvá tenni. A forradalom szemlélete etnocentrikus, faji

⁵ Townsend, James: Chinese Nationalism. In: Jonathan Unger (szerk.): *Chinese Nationalism*. East Gate Book, 1996. 1-4, 8, 14-16, 32-34. o. Barmé, Geremie R.: *To Screw Foreigners Is Patriotic: China's Avant-Garde Nationalists*. Uo. 189-

alapon nyugodott, elutasította, hogy a politikai közösség részének tekintsen bárkit, aki nem született bele a közösségbe, függetlenül esetleges képzettségétől a kínai értékek és kultúra terén (szemben a kulturalizmussal, amely elfogadta az idegenek, a barbárok bekerülését a közösségbe, ha elsajátították ezt a kultúrát és így megkülönböztették magukat más barbároktól). A forradalomban és azt követően jelentkező erőteljes nacionalizmus, mint modern eszme és érzés, sajátos vonásokat mutatott.⁶ Ez egyrészt a nacionalizmus és a modernizáció más országokétól eltérő viszonyára vonatkozik, másrészt arra, hogy a kínai kultúra nagysága és szilárdsága ellenére nacionalizmusa viszonylag kezdetleges és inkohereus maradt.

Az 1950-es és 1960-as években a poszt-gyarmati világ államait tekintetében a nacionalizmust és a modernizációt általánosan a legfontosabb kettős erőként kezelték, de jellemző, hogy a tanulmányok Kínát általában kihagyták ebből a sorból, ami főleg Kína kommunista mivolta, majd a maoizmus megkülönböztető vonásai miatt történt. Ennek azonban mélyebb okai is voltak, nevezetesen, hogy Kínában a nacionalizmus és a modernizáció lényegében antagonisztikus erőként működtek. Ere különösen most érdemes figyelmet fordítani, amikor Kína gyors modernizálódási folyamata zajlik, ugyanakkor egyre inkább nacionalistává is válik.

Kína esetében a különbség ott ragadható meg, hogy míg másutt a leginkább modernizált, de a helyi kultúrához is kötődő embereket fogadták el a nacionalista eszmék fő szószólóinak, addig Kínában ezeket általában gyanakvással, mint „nem teljesen kínaiakat” kezelték, akik nem igazán méltók a „kínai” nacionalizmus vezetésére. Szun Jat-szen, vagy feleségének családja inkább csak kivételnek tekinthető.

Kínának az ópiumháborúkkal kezdődő kapcsolata a Nyugattal a sajátos és egyedülálló szerződéses kikötői rendszerhez vezetett. Ez az ország és a kínai társadalom egy meghatározott részét segítette modernizálni, de egyúttal ki is élezte az ilyen módon nem érintett belső Kínával a különbségeket, feszültséget teremtve a nacionalizmus és a modernizáció között.

A baloldali beállítottságú, marxista-leninista szemlélet a szerződéses kikötői rendszert – különösen az 1920-as, 1930-as évektől – mint tisztán külföldi települést, gyarmatot, mint a nemzetközi kapitalizmus gonosz teremtményét ábrázolta, amellyel szemben a belső területek maradtak az igazi Kína, amely forradalmi harcban védte az igazi kínaiságot, küzdött a nemzeti

193. o.

⁶ Ehhez ld. Pye, Lucian W.: *How China's Nationalism was Shanghaied*. In: Unger, i. m. 86-112. o.

szégyen és megalázás ellen. Ez a szemlélet figyelmen kívül hagyja azt az alapvető tényt, hogy ezek a városok, Tiencsintől Sanghajon át Kantonig egyértelműen kínai városok maradtak, bár létrejött bennük egy, a hagyományostól eltérő életstílusú társadalom, amely egyszerre volt modern és kínai. Kezdett felnőni egy kínai középosztály sikeres vállalkozókból, üzletemberekből, amelynek tagjai eredményesen sajátították el a modern kapitalista tevékenységeket és potenciálisan Kína legsikeresebb védelmezői voltak az imperializmussal szemben. Megteremtették, mindenekelőtt Sanghajban, számos lényeges ipar alapjait, amelyekre a Kuomintang hatalom a nankingi évtized során támaszkodni tudott. A nacionalista politikából kiindulva azonban kialakítottak egy olyan nézetet, hogy a szerződéses kikötők az ország kudarcai, és a belső területek tudnak csak sikeresen ellenállni a Nyugatnak, amit Mao úgy összegzett, hogy a paraszti Kína az ország igazi jövője.

A szerződéses kikötői komplexumnak az intellektuális, kulturális velejárái is figyelmet érdemelnek. Művészeti, kulturális szempontból egy rendkívül színes, élénk kép volt a jellemző, amelynek élén Ázsia leginkább kozmopolita városaként ismét csak Sanghaj említhető. Az országban uralkodó általános közhangulat azonban azt eredményezte, hogy Kínának ez a leginkább modern társadalmi szelete csak kevésbé tudott hozzájárulni a kínai nacionalizmus tartalmi meghatározásához. Mindez jól tükröződött az értelmiségiek, főleg az írók magatartásában, akik teljesen a fentebb vázolt leninista szemléletet magukévá téve táplálták a kikötői rendszer dekadenciájának, gonoszságának mítoszát. Bár határozott ellenszenvvel viseltettek a hagyományos kínai kultúra számos vonásával szemben is, de ez nem akadályozta meg őket abban, hogy idealizálják belső-Kína paraszti világát. Igazi érzéseikről, felfogásukról azonban sokat elárul, hogy szinte mindnyájan a külföldi koncessziós területeken éltek. (Pye szellemes megjegyzése szerint a lábukkal szavaztak a külföldi irányítású területek mellett, ahol jobb és biztonságosabb volt élni, mint a kínai kormány alatt.)

A kínai kommunisták és a nemzetiek (Kuomintang) alapvetően nem nacionalizmusukban különböztek, bár Maoék azt hangoztatták, hogy ők megfelelőbben képviselik a kínai nemzetet. Abban sem volt köztük lényeges különbség, hogy kiemelt szerepet tulajdonítottak az államnak, a nemzet nevében küzdve az államért. Kínában az államépítés elválaszthatatlannak bizonyult a nemzetépítéstől⁷, az egységes állam eszméje történelmileg centrális helyet foglalt el. Hagyományosan a konfucianizmus szerepelt állami ideológiaként,

⁷ Ehhez ld. Fitzgerald, John: *The Nationless State: The Search for a Nation in Modern Chinese Nationalism*. In: Unger, i. m. 56-85. o.

szoros kapcsolatot teremtve és kontinuitást biztosítva az egymást váltó dinasztiák között, és sokan hosszú ideig úgy vélték, hogy a konfuciánus civilizáció nem élheti túl a császári kínai állam lerombolását, és viszont. A XIX. századi kínai konzervatív tudósok, látva a konfucianizmus hanyatlását attól féltek, hogy vele együtt meggyengül és eltűnik az állam is. A XX. század kínai nacionalistái már nem az ideológia vagy a kultúra lerombolásától tartottak igazán, hanem az egységes állam megszűnésétől. Némi túlzással aztán az állam fenntartotta magának a jogot, hogy meghatározza a nemzetet és annak viszonyát az államhoz. A kínai nacionalizmus történetében az állam, vagy annak létrehozói magukénak tekintették ezt a jogot, ami azt is eredményezte, hogy az állam és a nemzet közötti vonal elmosódott, az ország, a nemzet szeretete megkülönböztethetetlenül és elválaszthatatlanná vált az állam szeretetétől.

Kínában a forradalmárok feladatuknak tartották egy teljesen újfajta állam megteremtését. A forradalmi nacionalisták, beleértve Szun Jat-szent is, ehhez nem a nyugati értelemben vett nemzetállamot tekintették modellnek, ahol az egyén, a polgár közvetlenül kapcsolódik az államhoz, hanem a nemzetet azonosították a faj fogalmával, amelyet államorientáltak fogtak fel. Szun szerint az állam elvesztése Kínában „lerombolással fenyegeti fajunkat”.⁸ Logikusnak tekintette a kínai történelemben az állam és a faj, az állam és a nemzet azonosságát, és szerinte Kína ebből a szempontból egyedülállóan kedvező helyzetben volt: „Kína a Csin és a Han dinasztiák óta mint egyetlen állam fejlődött, egyetlen fajból, míg a külföldi országok sok államot fejlesztettek egy fajból és sok nemzetiséget belefoglaltak egy államba.”⁹ Mindennek alapján teljesen logikus Szun azon következtetése, hogy a három népi elvből a nacionalizmus megfelel az állam doktrínájának.

A kommunisták a nemzetről, a nacionalizmusról folytatott vitákban, értelmezésekben a „polgár” és a „faj” alternatívájaként az „osztály” fogalmát alkalmazták a nemzet, mint politikai közösség elképzelésében.¹⁰ Már az 1920-as években különböző értelmezésekben kapcsolódott az osztály a nemzet fogalmához. A nemzetközi kapcsolatok összefüggésébe helyezve az osztály a nemzet egészével azonosult: az imperialista elnyomást elszenvedő nemzeteket, köztük Kínát, a nemzetközi proletariátus tagjainak, míg az elnyomó nemzeteket a nemzetközi burzsoázia alkotórészeinek gondolták. Az osztály eszméje ebben az esetben Kínát a világban meghatározott helyre helyezte, megkülönböztetett osztály-nemzetként.

Egy másik értelmezés a regionális különbségek igen szembetűnő mértékével szemben próbált meg az osztály kategória alkalmazásával egységet teremteni. A kulturális társadalmi

⁸ Uo. 68. o.

⁹ Uo. 69. o.

különbségekkel szembeállították a gazdasági fejlődés szintjein is keresztültörő, történelmileg uniformitást teremtő sémát, nevezetesen az egyik termelési módból (feudalizmus) a másikba (kapitalizmus) való átmenetet. Vagyis ugyanazon társadalmi vagy osztálykülönbségek, amelyek megosztó tényezőként szerepelnek az egyes régiókon belül, egységesítő tényezőként szerepelnek Kína, mint nemzet esetében. A különböző eltérések és szembenállások osztálykülönbségekre redukálását egy kommunista teoretikus így fogalmazta meg:

„Az utóbbi évtized hazai káosza és harca nem a területért vívott küzdelem 'Észak' és 'Dél' között, sem az 'alkotmány védelmezése' vagy az 'alkotmány megsértése' felett, sőt nem is harc az 'egység' és a 'megosztottság' között. Ez a küzdelem a régi domináns feudális osztály és az újonnan keletkező forradalmi osztály között: az osztályháború egy fajtája”.¹¹

Az 1930-as években a Kuomintang a kommunista területek felszámolására indított hadjáratokat azzal igazolta, hogy azok a nemzet ellenségei, és az ellenük való harc hazafiasabb tett, mint a japánok elleni küzdelem, mivel a kommunisták inkább fenyegetik az ország területi integritását.¹² A kommunisták a nemzetiekkel nemcsak rivális politikai mozgalomként konfrontálódtak, hanem a nemzet eltérő meghatározásában is.

Az 1946-49-es polgárháború során a kínai nacionalizmus kérdése a társadalmi osztály eszméjével összefüggésben fogalmazódott meg. Az idő múlásával és a helyzet változásával változott az osztályok megítélése, illetve, hogy kiket soroltak be a 'nép' kategóriájába. 1949-ben arra a maga által feltett kérdésre: „Ki a nép?”, Mao így válaszolt: „Kína jelenlegi szakaszában a munkásosztály, a parasztság, a városi kispolgárság és a nemzeti burzsoázia”. A velük szembenálló osztályok – a földesurak és a bürokratikus burzsoázia – az imperializmus bérencei, nem tartoznak a népbe, tehát a nemzetbe.¹³ A Népköztársaság első évtizedében – amikor már véget ért a „jelen szakasz” – a két ellenséges osztály mellett felszámolták a kispolgárságot és a nemzeti burzsoáziát is. Mint ismeretes, az ellenséges, „rossz osztályelemek” kategóriáját azt követően is fenntartották, hogy az adott osztályok társadalmi alakulat értelemben teljesen megszűntek. Egyre inkább meghatározó kritériummá Mao Ce-tung személyének és irányvonalának támogatása vált.

¹⁰ Uo. 71-83. o.

¹¹ Uo. 74-75. o.

¹² Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy Csang Kaj-sekék egyfajta sorrendiségről beszéltek: a kommunisták felszámolásával a nemzet egységesen és eredményesebben harcolhat a japánok ellen

¹³ On the People's Democratic Dictatorship. In Commemoration of the Twenty-eighth Anniversary of the Communist Party of China. June 30, 1949. In: *Selected Works of Mao Tse-tung*. Pergamon Press, 1975, Vol. IV. 417. o.

A kínai nacionalizmus múltjának ezen, inkább csak utalásokra szorítókozó áttekintése is képes érzékeltetni, hogy itt egy rendkívül bonyolult, összetett jelenségről van szó. Ez lehetővé teszi, hogy a mindenkori vezetés érdekeinek megfelelően válogasson ebben a múltban, hangsúlyozottan kiemeljen és értelmezzen egyes részeket és területeket. Erre bőven találunk példát Kína 1949 utáni történetében, mind a maói, mind az azt követő időszakban.

A maói időszakban Kína 1949 előtti szenvedéseiért a Csing dinasztia feudalizmusát és a nyugati imperializmust vádolták, amelyekkel szemben a kínai tömegek eredményesen felkeltek, széttörték láncukat, „Kína felállt.” Ez a hősiesség, győztes megközelítés 1949 előtt a tömegek mozgósítását szolgálta a reakciós és imperialista erők ellen a kommunista forradalmárok vezetésével, azt követően pedig az országépítés céljait és a rendszer legitimációját. Az 1990-es években ez a „győztes” megközelítés lassan alárendelődött, illetve kiegészült egy új és népi „áldozat” felfogással, amely a Nyugatot, beleértve Japánt vádolja Kína szenvedéseiért. Ez emlékeztet a köztársasági idősakra, amikor Kínát gyakran megerőszakolt nőként ábrázolták. Ezt a szemléletet a maói évtizedekben elutasították, de újabban felelevenítették, esetenként konkrét eseményhez is kapcsolva. Így vált bestsellerré a kínai-amerikai Iris Chang 1997-ben megjelent *Nanking megerőszakolása* című könyve.¹⁴

Ez az új „viktimizációs” irányzat egyrészt igyekszik mennyiségileg is kimutatni a kínaiak szenvedését, másrészt ezt mind szélesebb körben demonstrálni a világnak. A veszteségek mennyiségi számbavételének különösen kedvelt periódusa a második világháború, amelynek adatai a háború utáni jogosnak vélt célok és igények magalapozását célozzák. Emiatt következik be az áldozatok számának „inflálódása”. A háború után Csang Kaj-sekék bejelentették, hogy a japánok 1,75 millió kínait öltek meg, míg a kommunisták ezek számát 1949-ben 9,32 millióra tették. Ez az adat sok éven át, lényegében a maoista időszakban végig tartotta magát. 1995-ben azonban Csiang Cö-min az áldozatok számát az új trendnek megfelelően 35 millióra becsülte, ami természetesen hivatalos adattá vált.¹⁵ Mindez tükrözi a váltást, hogy míg korábban Kínának elsősorban hősökre volt szüksége, most – ezek mellett – főleg áldozatokra.

A világháborúval kapcsolatban a legszenvedélyesebb reagálásokat, gyűlöletkitöréseket a nankingi mészárlás váltja ki, amely ennek következtében a viktimizációs tendencia egyik legkedveltebb témájává vált. A japánok jelentős része, a történészeketől a politikusokig

¹⁴ 1937 decemberében a kínai köztársasági főváros elfoglalása után a japánok módszeresen gyilkolták a lakosságot, melynek eredményeként a kínai hivatalos állítások szerint legalább 300 ezer embert öltek meg és tízezzrel erőszakoltak meg nőket. Gries: i. m. 79-84. o.

¹⁵ Uo. 80. o.

túlzottnak tartja az áldozatok magas számát. A könyv célja egyrészt a háromszázezres adat megerősítése, másrészt a tény tudatosítása a nyugati közvéleményben. A szám jelentőségét az író egy 1998-as interjújában így magyarázta: „Háromszázezer, kérem, gondoljon arra, több mint a halálos áldozatok Hirosimánál és Nagaszakinál együttvéve”.¹⁶ Ezzel sok kínainak azt a törekvését fejezte ki, hogy a kínaiak szenvedéseit és áldozatát a japánoké fölé helyezze, és így morális fölényre tegyen szert Japán felett.

A nankingi áldozatok száma megszűnt történelmi kérdés lenni, emóciókkal, mindenekelőtt Japán-ellenes indulatokkal telített témává vált. Ha valaki megpróbálja a tényekkel és vizsgálati eredményekkel kétségbe vonni a kanonizált 300 ezres adatot, az úgy jár, mint a 60. évfordulón Princetonban tartott tudományos ülésen az a japán történész, aki erre vetemedett. A jórészt kínai hallgatóság *Elég! Állj! Hazudik!* kiáltásokban tört ki, Iris Chang pedig kirohant a teremből. A nemzetközi közvéleménnyel igyekeznek elfogadtatni, hogy a szám kétségbevonása Nanking „második megerősökölését” jelenti. Még azt is kifogásolják, hogy az amerikai tankönyvek sokkal többet foglalkoznak az atombombával és japán áldozataival – érthetően, hiszen amerikai ügyről van szó –, mint a nankingi mészárlással, amelyet esetenként alig említenek.

Iris Chang könyve, bár ő bevallottan nem történész, annyit elért, hogy nemcsak hetekig vezette az eladási listát, hanem állításait általában kritikátlanul elfogadták, csak nagyon kevesen vették a bátorságot, hogy rámutassanak tévedéseire és egyoldalúságára.

A háborús és különösen a nankingi áldozatok száma igen alkalmas a Kína, mint áldozat megközelítés alátámasztására és a világ közvéleményének ilyen irányú befolyásolására.¹⁷ Ez a fájdalmas téma egyúttal zsigeri indulatokat kelt és tart elevenen Japán és a japánok iránt, akiket elvakult szadistaként festenek le. Még egyszer emlékeztetnék arra, hogy a világháborús probléma csak részét képezi a „szégyen évszázadának”, Kína megalázása középpontba állított propaganda témájának. Nincs azonban arról szó, hogy a maói időszakban domináló heroikus megközelítés eltűnt volna, az együtt él a múlt megítélését tekintve túlnyomóvá vált „áldozat” szemlélettel.

A kínai nacionalizmus történetének egy másik oldala az, ahogy ezt az 1949 utáni kommunista vezetés kezelte. A hivatalos álláspontot először a Népi Politikai Tanácskozó Testület (NPTT) 1949 szeptemberi ülésén elfogadott Általános programja fogalmazta meg. Az

¹⁶ Uo. 80-81. o.

¹⁷ Az említettek nem az egyedüli példák az áldozatok számával történő manipulációra. 1994-ben állítólagos titkos feljegyzéseket tettek közzé a boxer lázadást leverő nyolc külföldi hatalom erőinek „bestialitásáról”, amelyek azt a

1954-ig, az első alkotmány kidolgozásáig az alaptörvény funkcióit is betöltő dokumentum a nemzetiségi politikával kapcsolatban harcot hirdetett (50. cikkely) a nacionalizmus két fajtája, a „nagyhatalmi nacionalizmus” (azaz a nagyhan nacionalizmus, ahogy általában ezt nevezték) és a sovinizmus, a nemzetiségek bármely megkülönböztetése ellen (a későbbiekben ez a „szűk” vagy „helyi nacionalizmus” elutasítását jelentette).¹⁸

Ezt a megközelítést a kínai kommunisták Lenin és Sztálin munkáiból kölcsönözték. A KNK megalakulásakor a párt álláspontját Liu Sao-csi fejtette ki „Az internacionalizmusról és a nacionalizmusról” című írásában.¹⁹ Ebben a nacionalizmust a nemzet „burzsoá megközelítésének” nevezte, amely „egyetlen osztály, a burzsoázia szűk osztályérdekeit” fejezi ki, ami szintén egybeesett a korabeli szovjet felfogással. A KKP elvileg ellenezte a nacionalizmus minden fajtáját (kivételt a gyarmatosítás ellen küzdő népek nacionalizmusa képezett).

Az 1950-es évek eleji munkákban a két nacionalizmus (nagyhan és helyi) ugyanazon magyarázatát találjuk, mint Liu Sao-csinál, vagyis a nagyhan nacionalizmus a földesurak és a burzsoázia reakciós ideológiájában gyökerezik, míg a „helyi nacionalizmus a nemzeti kisebbségek kizsákmányoló osztályainak reakciós ideológiája.²⁰ A KKP ezekkel szembeállította a proletariátus nemzeti politikáját és az internacionalizmust. Mao Ce-tung is a nagyhan sovinizmus elleni harc fontosságát hangsúlyozta, például 1953-as direktívájában megállapította: „Néhány helyen a nemzetiségek egymáshoz való viszonya nagyon rendellenes. A nagyhan sovinizmus „megfigyelhető pártunk számos tagjánál és kádermunkásánál, de a nép között is. Ezt nagyon komolyan kell venni és minden eszközzel fel kell venni ellene a harcot.”²¹

Három évvel később Mao álláspontjában bizonyos hangsúlyeltolódás következett be. 1956 tavaszán írott nagy munkája, *A tíz nagy kölcsönviszonyról a Hanok és a nemzeti kisebbségek közötti kapcsolat* című fejezetében²² a nagyhan sovinizmus elítélése mellett kijelentette: „Egyidejűleg harcot kell folytatni a helyi nacionalizmus ellen is, bár ez rendszerint nem alapvető”. A három évvel korábban lényegében nem is említett „elhajlás” jelentőségét

fantasztikus állítást tartalmazzák, hogy a külföldi csapatok kétszázezer kínai nőt öltek meg azután, hogy megerőszakolták őket Uo. 48-49. o.

¹⁸ A Kínai Népi Politikai Tanácskozó Testület Általános programja. In: *A felszabadult Kína*. Szikra, Budapest, 1949. 56-57. o.

¹⁹ Erre és a továbbiakra ld. Moszkalev, A.: Diszkusszió a nacionalizmusról a KNR. *Problemi Dalnyego Vosztoka*, No. 3. (2001. ősz), 46-59. o.

²⁰ A nagyhan nacionalizmus alatt a nagyhan nemzetiségek diszkriminációját értették, míg a szűk, helyi nacionalizmus a nagyhan elkülönítését jelenti a nagyhanoktól, akadályozva összefogásukat, szeparatizmushoz vezetve. Uo. 47. o.

²¹ A nagyhan sovinizmus bírálata. In: Mao Czedun: *Izbrannije provedenija*. Tom V. Peking, 1977, 98-99. o.

²² Uo. 353-354. o.

azokkal a tényekkel támasztotta alá, hogy a nemzetiségek az ország területének 50-60%-át lakják, és ott a természeti erőforrások nagy gazdagsága található.

A KKP 1956. szeptemberében tartott VIII. Kongresszusán beszámolójában Liu Sao-csi lényegében Mao utóbb említett vonalát követte. Hosszan sorolva a jelenség megnyilvánulási formáit, elítélte a nagyhan sovinizmust, majd hozzátette: „A nemzetiségek körében megnyilvánuló helyi sovinizmussal csak akkor vehetjük fel eredményesen a harcot, ha előbb teljes mértékben leküzdjük a han sovinizmus legcsekélyebb megnyilvánulásait is.”²³ Ezt követően azonban már 1957-ben a párt felszólított arra, hogy ezen a területen a harc súlypontját a helyi nacionalizmus elleni küzdelemre kell áthelyezni. Ezt fejtette ki Teng Hsziao-ping is a központi bizottság plenumán, és ilyen tartalommal jelentek meg propaganda kiadványok.²⁴ Ezt a hangsúlyeltolást csak az 1980-as évek elején nyilvánították hibásnak.

Az 1990-es években a hivatalos doktrína a kétfajta nacionalizmust illetően csak alig észrevehető módon módosult. Mindkettőt „elmaradott ideológiának” bélyegezték, melyek a kizsákmányoló osztályok ideológiájában gyökereznek. Ezzel szemben a tudományos műhelyekben a hivatalos ideológiától eltérő, sőt azt bíráló felvetésekkel lehet találkozni.²⁵ Mindenekelőtt egyesek kritikusan viszonyulnak a két nacionalizmus doktrínájához, illetve a nacionalizmus osztályviszonyokhoz kötéséhez, mivel túlságosan egyoldalú, nem képes megmagyarázni a nacionalizmus alkotó, építő szerepét Kína fejlődésében. A marxizmus-leninizmus klasszikusain alapuló felfogás a korabeli kommunista gyakorlathoz kötődik, ezért ma már nem kielégítő, burzsoá ideológiának minősítése egyoldalú. Sok kínai tudós van azon a véleményen, hogy a nacionalizmus ideológiaként az egész nemzetet szolgálja. A nacionalizmus eredőit osztályelemzésre korlátozni helytelen, mert nem veszi figyelembe sokrétűségét, sokoldalúságát és „racionális oldalát.”

Egy másik jellemző új vonása a tudományos igényű vizsgálatoknak a nacionalizmus etnikum feletti vagy poli-etnikai jellegének hangsúlyozása, vagyis az egész kínai nemzet nacionalizmusáról elemzése. Az ilyen nacionalizmus formálódásának fontos feltétele és ösztönzője, hogy hivatalos szinten is aktívan támogatják. Az is mellette szóló érv, hogy ennek eszméje még a múlt század első évtizedében megszületett. Ez tulajdonképpen az „állampolgári nacionalizmust” jelenti, és ez adott elnevezést a Kínai Kuomintangnak, amely valójában Kínai Nacionalista (és nem Nemzeti) Párt. Szun Jat-szen azonban határozottan fellépett a poli-

²³ *Kína Kommunista Pártjának VIII. Kongresszusa. 1956. szeptember 15-27. Rövidített jegyzőkönyv*, Kossuth, 1956. 73-74. o.

²⁴ Moszkálev: i. m. 48. o.

²⁵ Uo. 48-53. o.

etnikai nacionalizmus ellen és a han nacionalizmus mellett. A Kuomintang az 1930-as években Szuntól eltérően mégis a poli-etnikai nacionalizmus megteremtésére törekedett, legalábbis elméleti szinten. Ennek megvitatására azonban csak az 1990-es években teremtődtek meg a feltételek.

A kínai nemzetet ebben a megközelítésben egyre gyakrabban most úgy tekintik, mint a kínai kulturális gazdagság összességének hordozóját, de olyan közösségnek is, amelynek joga van az önrendelkezésre. Ezen tendencia logikus folytatása, hogy a kínai nemzetet az összkínai nacionalizmus hordozójának minősítik. Tisztában vannak ugyanakkor azzal, hogy egy soknemzetiségű államban a nacionalizmus problémája különösen bonyolult, közvetlenül kapcsolódik egyes kisebb nemzetiségek szeparatista törekvéseihez, amelyek sohasem tették magukévá az „alapvető nemzet” nacionalizmusát, kitartottak saját nacionalista meggyőződésük mellett. Ezért egyes kutatók veszélyesnek tartják a nacionalizmus fogalmának széleskörű használatát, éppen mivel a nemzetiségek alapnak vehetik saját szeparatizmusuk „legalizálásához”.

A kínai nacionalizmus jellemzőinek vizsgálatánál a kutatók sajátosságként emelik ki kulturális és biológiai ismérveit. A kínai kultúra hosszú és folyamatos létezése sajátos „lelki felsőbbrendűség” érzését kölcsönzi Kínának a „gazdasági felsőbbrendűséggel rendelkező Nyugattal” szemben. Emellett a „sárgaarcú és feketehajú fajú emberek” szilárdságát és állhatatosságát hangsúlyozzák, amely határtalan perspektívákat nyitott a konfucianus civilizációnak. Ezzel is összefüggésben a mai kínai nacionalizmus három forrását jelölik meg:

- A kínai kultúra hagyományos szelleme;
- A hagyományos hazafiság, amely Kína lenézése, megvetése ellen irányul;
- Az 1949 utáni maói időszak szellemi öröksége, amely ugyan nagyon összetett, de vannak vitathatatlan értékei.

Az előzőekben csak jelzésszerűen említett tudományos igényű megközelítések mutatják, hogy nagy erőfeszítéseket tesznek a nacionalizmus elméleti-alapjának kidolgozására, vagyis arra, hogy ne a „nacionalista publicisztika” egyeduralma érvényesüljön. Abban a kínai kutatók többsége egyetért, hogy Kínának szüksége van a nacionalizmusra, mint a politikai, gazdasági és kulturális fejlődés mozgató erejére.²⁶ Ugyanakkor figyelmeztetnek arra a veszélyre, amit a nacionalizmus szélsőséges, irracionális formái jelentenek. (Már itt utalnék arra, hogy ennek a figyelmeztetésnek a megalapozottságát nem csupán múltbeli és külföldi példák támasztják alá, hanem a jelen és a közelmúlt egyes kínai megnyilvánulásai is.)

Ez a fajta nacionalizmus nemcsak belpolitikai instabilitás forrása lehet, de nemzetközi feszültségeket is kelthet.

A kínai nacionalizmus alapvető jellegét, hazai és nemzetközi hatásait és szerepét azonban nem a tudományos műhelyekben, konferenciákon megfogalmazott vélemények határozzák meg, hanem a politikai megnyilvánulások, a tömegfogyasztásra szánt publicisztika és könyvek, és a mindezek által is befolyásolt tömegreagálások. Ha tehát képet akarunk alkotni a mai kínai nacionalizmusról, akkor ezekre is pillantást kell vetni.

A kétfajta megközelítés közötti átmenetnek tekinthető az 1988-ban született hatrészes televíziós sorozat, a *Folyó elégia* (magyar változatban: A Sárga folyó áldozatai), amely a tradíció ellenesség értelmiségi irányzatához kapcsolható. A kínai tradíciókhoz való viszony problémája – mint utaltam rá – az ópium háborúk után, a nemzeti megalázás folyamatában merült fel, részeként az elmaradottság okai keresésének. Innen bizonyos értelemben egyenes vonal húzható a Mao utáni időszak nyitási politikájáig, amikor Kína ismét kénytelen szembesülni elmaradottságának tényével. Mivel a rendszer alapvető kérdéseivel és felelősségével nem volt mód foglalkozni, a kínai értelmiség egy része kulturális kérdések felvetésével kereste a válaszokat. Ennek a „kulturális láznak” két alapvető témája a hagyományos kínai kultúra bírálata és a kínai nemzeti karakter és identitás kritikája.²⁷ Támadták Kína „feudális kultúráját”, a szűklátókörűséget, az ortodoxia szeretetét, miközben a kultúra lényegében a politikai intézmények eufémizmusa volt, mivel azokat közvetlenül lehetetlen volt bírálni. Sajátos ellentmondásként ugyanakkor a legtöbb hagyományellenes értelmiségi mélyen nacionalista volt.

Ezen jellemzők, az ellentmondásos megközelítés és érzelmek tükröződtek az említett *Folyó elégia* tévé sorozatban.²⁸ Ez úgy ábrázolta a kínai nemzetet, mint amelyet bilincsbe vert a saját múltja, sokkolta a nézőket azzal, hogy a Sárga folyó vidékét, a kínai civilizáció bölcsőjét, a Nagy Falat, a dicső múlt szimbólumát úgy mutatta be, mint a fejlődést gátló tényezőket. Egyenlőségjelet tett a régi civilizáció és a dekadencia, a nem versenyképes gazdaság és az elmaradottság közé. Ezzel bizonyos értelemben hazafias választ akart kiváltani a nézőkből, de a harag érzését is nemcsak a távoli múlt, hanem lényegében az elmúlt időszak

²⁶ Ezekre ld. uo. 53-55. o.

²⁷ Zhao Suisheng: Chinese Intellectuals' Quest for National Greatness and Nationalistic Writing in the 1990s. *The China Quarterly*, No. 152, (1997. december) 725-730. o. Friedman, Edward: A Democratic Chinese Nationalism? In: Unger, i. m. 197-198. o.

²⁸ Zhao hivatkozott írásán túl ehhez ld. Csongor Barnabás: Kína keresi önmagát. *Helikon Világirodalmi Figyelő*, No. 3-4. (1991. ősz-tél) 315-321. o.; Hsziao-kang, Szu - Lu-hsziang, Vang: *A Sárga folyó áldozatai. A Pekingeri Televízió 1988-as hatrészes sorozatának rövidített szövege*. Uo. 322-358. o. Gyeljuszin, L.: Telefilm „Hesan” i diszkussziya o roli tradicij v modernizacii Kitaja. In: Gyeljuszin: i.m. 187-209. o.

pártpolitikájával szemben is, amely Kínát az adott helyzetbe juttatta. A sorozat elítélte a kínai bürokráciát, amely kikerült a nép ellenőrzése alól, privilegizált helyzetét korrupcióra, a hatalommal való visszaélésre használja, és az egyik fő akadállyá vált a modernizáció útján. Visszatérően hangsúlyozta az értelmiség szerepe növelésének szükségességét a kínai társadalom életében. A sorozat egyértelműen egy kihívó és tekintélyromboló üzenet volt a hatalomnak.²⁹ A pártvezetés ezt megértette, élesen bírálták, a Tienanmen téri véres leszámolást követően pedig propaganda kampányt indítottak a sorozat ellen, „szellemi szennyezésnek” minősítve, amely a totális nyugatosodást támogatta.

A sorozat minden ellentmondása mellett is egyértelműen lángoló hazafiságot, átható nacionalizmust sugallt, amelynek lényegét jól fejezte ki az első rész címe: Egy álom hajszolása. Ez az álom egy hatalmas és erős Kínáról szólt, amelynek létrehozására kívántak ösztönözni az alkotók. A kínai gondolkodás megújulását akarták elérni, táplálkozva a nyugati tudomány és demokrácia szelleméből, amikben a Nyugat sikerének titkát látták. Egyidejűleg azonban a Nyugatot agresszív, ellenséges erőként támadták, amely megalázta és kizsákmányolta Kínát, és a hagyományos kínai magatartás szellemében eredményei kritikus módon való átvételét sugallták. A tradícióellenes mozgalom 1989 után gyorsan elenyészett. Résztvevői közül egyesek túlzottan lelkesedtek a Nyugat iránt, mivel gyorsan reformálni akarták Kínát, miközben a Nyugatra vonatkozó ismereteik nagyon hiányosak és esetlegesek voltak, másrésztől viszont – jórészt a „kulturális forradalom” kultúra vesztese miatt – valójában nem is ismerték igazán a kínai tradíciót.

1991-től, igazán kiterjedt formában 1993-tól széleskörű, elsősorban az ifjúságot, de lényegében az egész társadalmat célba vevő hazafias nevelési kampány indult. Hivatalosan megjelölt céljai: a nemzeti szellem megújítása, a különböző etnikai csoportokhoz tartozók egységének erősítése, a nemzeti méltóság és büszkeség táplálása és a lehető legszélesebb összefogás megteremtése a párt vezetése alatt. Nem kommunista tételeket, Mao gondolatait állították a középpontjába, hanem két fő téma dominálta: a kínai tradíció és történelem, illetve a nemzeti egység és területi integritás.

Mint az egész nacionalista hullám során, ennél a kampánynál is nagy hangsúlyt kapott Kína dicsőítése és a párt kiemelkedő hazafias erőként, a nemzeti érdekek védelmezőjeként való ábrázolása. Az elemi és középiskolások számára hazafias filmek megtekintését, hazafias témájú olvasmányokat, kiemelkedő hősökhez kapcsolódó helyek meglátogatását

²⁹ Hsziao-kang ezt később nyíltan el is ismerte és megfogalmazta, amikor a Tienanmen téri események után az Egyesült Államokba ment. Zhao: i. m. 728. o.

szorgalmazták. Az egyetemeken "Én kínai vagyok" program keretében a hallgatóknak azt tanították, hogy legyenek büszkék arra, hogy kínaiak, koncentrálna a kínai emberek — és a Kínai Kommunista Párt — óriási teljesítményeire, a kínai és a nyugati jellemek összevetésére, valamint a haza védelmére. Kína legújabb kori történetét jórészt leegyszerűsítették a párt történetére, és az 1949 óta képviselt szemléletnek megfelelően, nemcsak az 1949-ben bekövetkezett győzelmet mutatták be elkerülhetetlen történelmi szükségszerűségként (aminek szerves kiegészítője az állandóan hangoztatott maói tézis: "Csak a szocializmus mentheti meg Kínát"), hanem a kínai nép által elért valamennyi eredményt kizárólag a párt és annak mindenkori vezetői bölcs vezetésének tulajdonították. A nevelési kampányt kiterjesztették a tisztekre és katonákra is.³⁰

A nacionalizmus, azon belül a Nyugat-ellenesség, különösen Amerika ellenesség fő hulláma az 1990-es években kezdődött. A Tienanmen téri események után a kínai vezetés a helyzet stabilizálásához, a nemzeti egység erősítéséhez, majd a piacgazdaságba való átmenet nehézségei ellensúlyozásához felhasználta a hazafiság mozgósító erejét. Ennek egyéb, már említett indítékain túl ösztönzést adtak azok a szankciók, amelyekkel a nyugati hatalmak 1989-et követően Kínát sújtották. Itt fel tudták használni az 1949 után az új hatalommal szemben alkalmazott embargó és izoláció emlékét is. Mivel mindkét esetben a Kínát sújtó intézkedések fő kezdeményezője és legkitartóbb alkalmazója az Egyesült Államok volt, a Nyugat ellenes propaganda és érzelmek egyre inkább az USA-ra összpontosultak. Az Amerika ellenes érzelmek első nagy hulláma az 1990-es évek elején, különösen 1992-93-ban következett be, számos tényező hatására, amelyek közül itt csak néhányra utalnék.

Az 1989-es leszámolást követően az amerikai sajtóban – amelyre a kínaiak különös figyelmet fordítanak – érthetően számos bíráló írás jelent meg, a despotizmus egyik utolsó bástyájaként ábrázolva, számon kérve az emberi jogok, a demokrácia megsértését. Ez a Kínát kioktató, fegyelmező magatartás nem pusztán felháborodást váltott ki, hanem érintette a kínai kultúrában mélyen gyökerező hierarchizált viszonyt a tanár és tanítvány között. Ezt a szerepet például jól érzékeltette a következő szembeállítás: „Kínának 5 ezer éves civilizált története van... míg Amerika csak 200 év történettel rendelkezik.” Majd folytatva: „Szemben egy ősi keleti kolosszussal, Amerika legfeljebb egy gyermek.”³¹

³⁰ A fentiekhez ld.: Zhao Suisheng: A State-Led Nationalism: The Patriotic Education Campaign in Post-Tiananmen China. *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 31. No. 3 (1998. ősz.), 287-302. o.; Xu Guangqiu: The Chinese Anti-American Nationalism in the 1990s. *Asian Perspective*. Vol. 22. No. 2. (1998. nyár), 193-218. o.

³¹ Idézi: Gries: i. m. 33. o. Hozzátehetjük: ha Amerika gyermek, akkor Kína a szülő, amely a hierarchizált viszony ugyanazon értelmezéséhez kapcsolódik. Kína mai nacionalistái lázadnak az amerikai tanítói szerep ellen, és

Kína nagyon érzékenyen reagált az amerikai „korlátozás”, „féken tartás” politikájára, amely szerintük annak megakadályozására irányul, hogy Kína betölthesse a világban súlyának megfelelő, az országot megillető szerepet. Ebben az amerikai hegemonizmus megnyilvánulását látják, amely ellen például magas rangú kínai katonatisztek is különböző akciókkal tiltakoztak. Ilyen szellemű leveleket írtak az 1992-ben tartott XIV. Pártkongresszushoz, az 1993-as Országos Népi Gyűléshez (parlament), illetve a legfelső katonai vezetés tagjai éles USA-ellenes kirohanásokkal teli beszédeket tartottak. 1993-ban a tisztikar tagjai között *Hogyan fogja megnyerni Kína a következő háborút* címmel publikált könyvet terjesztettek, amely az Egyesült Államokat jelölte meg fő ellenségként.³²

Természetesen élénk reakciókat és tiltakozásokat váltott ki az 1990-es évek elején, közepén kibontakozó ún. „Kína fenyegetés” vita is, amely azt tárgyalta, hogy miként és milyen mértékben fenyegeti már ma is, vagy fenyegetheti a jövőben Kína a nemzetközi közösséget, különösen az Egyesült Államokat, és mit kellene tennie „fenyegetés” csökkentése vagy elhárítása érdekében. A vita résztvevői, a „fenyegetés” mellett érvelők elsősorban Kína gyorsan növekvő gazdasági és katonai erejére hivatkoztak, mint amelyek fenyegetik a régiót és perspektívájában az egész nemzetközi rendszert, nem utolsósorban az ott uralkodó kommunista rendszer jellegzetességei miatt, továbbá annak következtében, hogy csak vonakodva hajlandó alkalmazkodni a nemzetközileg elfogadott normákhoz.³³

Egy 1993-as esemény már sokkal szélesebb hullámokat vert és a népi nacionalizmus erőteljes jelenlétét jelezte: Kína két szavazattal lemaradt a 2000-es nyári olimpia megrendezési jogáért folytatott versengésben Sydney mögött.³⁴ A hivatalos kínai média a vereséget az Egyesült Államoknak tulajdonította, egyebek mellett azért is, mert amerikai képviselők határozatban foglaltak állást Kínával szemben a szabadságjogok ottani korlátozása, Tibet és Tajvan problémái miatt. A döntést Kína megszegyenyítéseként, a régi hegemonista és kolonialista politika folytatásaként értelmezték. Az egyszerű kínaiak tömege is úgy érezte, büszkeségüket, nemzeti érzéseiket sértették meg. Az egyik tiltakozó szerint „a külföldiek még mindig azt gondolják, hogy disznófarkunk van [utalás a régi varkocsba font hajviseletre], a nőknek pedig elkötött lábuk. Valóban nem értenek minket”. Egy másik nyilatkozó szerint az

ingerülten tiltakoznak, hogy az amerikaiak „azt gondolják, hogy ők a kiválasztott nép és joguk van tanítani másokat.” Uo. 34. o.

³² Xu Guanqiu: Anti-US Sentiments in China, 1989-96: Sources, Development, and Impact. *Issues and Studies*, (1998. január), 88. o.

³³ A téma áttekintéséhez ld. Jordán, Gyula – Tóth, Barna: A „Kína fenyegetés”. *Külpolitika* No. 3-4. (2000. ősz-tél), 170-176. o.

³⁴ Xu: i. m. 88-90. o.; Zhao: i. m. 730-731. o.

Egyesült Államok „mindig szereti úgy tekinteni magát, mint az idősebb testvér, de a saját dolgait kell rendbe tennie, mielőtt mások ügyeibe avatkozik”. Az amerikai hegemonizmus és arrogancia megnyilvánulását látták 1993-ban a Yinhe incidensben is: a kínai kereskedelmi hajót a Közel-Keleten az amerikai haditengerészet feltartóztatta és átkutatta, mert illegális fegyverszállításra gyanakodtak. Az USA ellenes indulatok – természetesen nem teljesen függetlenül a hivatalos megnyilvánulásoktól – olyan magas fokra hevültek, hogy Pekingben meg kellett erősíteni az amerikai követség és más amerikai intézmények védelmét.

Az Amerika ellenes érzelmek további jele volt 1993-ban egy ilyen szellemű könyv és egy TV sorozat rendkívüli népszerűsége.³⁵ A könyv *Kínai nők Manhattanben* címen jelent meg önéletrajz formájában, leírva egy kínai nő életét New Yorkban. Úgy ábrázolta az amerikai társadalmat, mint ahol a becstelenség az egyetlen módja a pénzkeresetnek, és akik nem gazdagodnak meg, azokat egyértelműen vesztesnek bélyegzik. A könyvből már az első évben mintegy kétszázezer példányt adtak el.

Az ilyen és hasonló művek elérték céljukat, sikerült a kínaiak széles tömegeiben egy rendkívül negatív képet kialakítani az amerikai hatalomról és társadalomról. 1995 tavaszán közvélemény kutatás keretében ezer pekingit, sanghajit és kantonit kérdeztek meg: Mit gondol, van olyan régió vagy ország, amelynek ereje katonai fenyegetéssé válik az ön hazájára? A válaszolók 72%-a az Egyesült Államokat nevezte meg, 28% Japánt. Hat tartományban és nagyvárosban folytatott másik vizsgálat azt mutatta, hogy a legtöbb fiatal szerint az Egyesült Államok ellenséges Kínával szemben, és a főiskolások még nagyobb arányban vallották ezt a véleményt, mint a munkások.³⁶

Az Amerika-ellenes érzelmeket igen erőteljesen képviselte az 1996-ban kiadott könyv: *Kína nemet mondhat*, amely még abban az évben több mint kétmillió példányban kelt el.³⁷ Az öt fiatal újságíró, irodalmár által írt mű egyetértő, támogató levelek özönét kapták az egész országból, és kezdetben a párt is dicsérte, mint amely „teljesen tükrözi a népi véleményt”. A munka csak később váltott fel a bírálattal, hogy felelőtlenül beavatkozik az állam külpolitikájába. A könyv megírását egyebek mellett inspirálta két japán szerző 1989-ben írott Amerika ellenes, *Japán, amely nemet mond* című könyve, hiszen Japán mindig is viszonyítási pont volt a

³⁵ Xu: i. m. 90-91. o.; Gries: i. m. 42. o.; Barmé: i. m. 205-207. o.

³⁶ Xu: i. m. 91. o.

³⁷ Uo. 91-92. o.; Zhao: i. m. 731. o.; Uő.: A State-Led Nationalism: i. m. 299. o.; Xu: The Chinese Anti-American Nationalism in the 1990s. *Asian Perspective*, Vol. 22. No. 2 (1998. nyár), 202-203. o.; Gries: i. m. 35-36, 125-128. o.

legújabbkori kínaiak számára.³⁸ A könyv a népi nacionalizmusra is támaszkodva támadta az amerikai kulturális, politikai és gazdasági imperializmust.

A szerzők bevallották, hogy főiskolásként vágyódtak a nyugati kultúra és dolgok iránt, de aztán reálisan kezdtek gondolkodni a sikertelen olimpiai pályázat, de különösen az 1996 márciusi amerikai lépés hatására, amikor a Tajvant fenyegető rakétakísérletek és csapatmozdulatok ellensúlyozására az amerikai elnök két anyahajót irányított a térségbe. A szerzők joggal hívták fel a figyelmet az Egyesült Államok Kína politikájának, magatartásának ellentmondásaira: fél Kína erejétől, de ugyanúgy tart gyengeségétől; fél Kína gazdagságától, de szegénységétől is; fél Kína stabilitásától, de tart az esetleges káosztól is. Érvelésük szerint a „szabad világ”, de mindenekelőtt az imperialista Egyesült Államok részéről fennáll a „nagy összeesküvés” veszélye Kína ellen, egy új hidegháború szellemében. Egy műveletlen, dekadens Amerika erőlteti kultúráját a sokkal nemesebb, mélyebb kínai örökség rovására. Az Egyesült Államoknak nincs joga nemzetközi bíróként fellépni, és megmondani Kínának azt, hogy mi a helyes és mi a helytelen. Érzelmileg leginkább telítetté, de egyúttal fenyegetővé Tajvan kérdésének tárgyalásakor vált a könyv: a szerzők szerint a szigetért a háborút is vállalni kell Amerikával, ha az katonailag beavatkozna az egyesülésbe. Azt is világossá teszik, hogy a tajvaniak véleménye és érzései ebből a szempontból lényegtelenek.

A „nemet mondhat” mű széleskörű és elegendő népi támogatást élvezett ahhoz, hogy magára vonja a párt figyelmét, és egy sajátos viszony alakuljon ki a hatalom és a népszerű szerzők között. Mivel hivatalos jóváhagyást élveztek, szolgálatukba állították a cenzori apparátust, képesek voltak dominálni a nacionalista diskurzust. A láz tetőfokán csak dicsérő, egyetértő írások jelentek meg, kritikai hangokat csak olyan helyeken publikáltak, mint Hongkong vagy Tajvan. A párt törekedett felhasználni a „népi véleményt”, ugyanakkor a szerzők azzal az igényükkel, hogy ezt ők képviselik, kihívást intéztek az állami hegemoniához a nacionalista diskurzus irányítását és ellenőrzését tekintve. Ráadásul a szerzők kinyilvánították az államtól való függetlenségüket, és azt hangoztatták, hogy ők (tehát nem a párt) képviselik az igazi népi véleményt.

A szerzők még ugyanazon évben megírták a mű folytatását *Kína még mindig nemet mondhat* címmel, amelyben szót emeltek egy erőteljesebb Japán politikáért és lényegében elítélték a kormányt, amiért elnyomja a népi, Japán ellenes tiltakozásokat.³⁹ A párt végül a „nem mondásra” nemet mondott, attól tartva, hogy elveszti ellenőrzését a nacionalista

³⁸ A japán könyv mellett a „nemet mondhat” sorozat második darabja a Mahathir Mohamad malajziai miniszterelnök által írt Ázsia nemet mondhat volt.

publikációk és jelenségek felett. Megtiltották mind a „nemet mondhat” könyvek további ismertetését, kritikáját, mind hasonló könyvek és más írások megjelentetését. A párt törekvése azonban nem a népi nacionalizmus elfojtására, hanem felhasználására irányult, egyrészt mérsékelve a szélsőséges nézeteket, másrészt és legfőképpen meggyőzni az embereket, hogy hagyják meg a vezető szerepet a pártnak a kínai nacionalizmusban is. A párt ilyen döntését az is motiválta, hogy a „nemet mondhat” nem kapott jó sajtóvisszhangot külföldön és a párt „arcvesztését” okozta az a benyomás, hogy elvesztette felette az ellenőrzést.

A nacionalista és Amerika ellenes irodalom – mint már fentebb is láttuk – nem korlátozódott a „nemet mondás”-ra, annál összetettebb volt. Csien Csi-csen akkori külügyminiszter fia, aki újságíróként az Egyesült Államokban tanult, szintén 1996-ban nagysikerű könyvet jelentetett meg *Tanulmányok az Egyesült Államokban* címmel, leírva negatív személyes tapasztalatait. Bár említett pozitív aspektusokat is, fő mondanivalója a kulturális sokkról, az elviselhetetlen versenyről szólt.⁴⁰

Az 1996-os atlantai olimpia is alkalmat adott a népi nacionalizmus megnyilvánulásaira.⁴¹ Az amerikaiakat számos vád érte, a rossz szervezéstől a kínaiakkal szemben elfogult ítéletekig. Már a megnyitó ünnepséggel kapcsolatban igen erős indulatokat keltő feszültség keletkezett, mert a kínai csapat megjelenésekor az NBC kommentátora arról beszélt, hogy atlétáik és úszónőik kiugróan jó teljesítményei a gyanú szerint teljesítménynövelő szereknek tulajdonítható. Az Egyesült Államokban élő kínaiak között dühödt tiltakozó kampány indult, nyilvános bocsánatkérést követelve, egyebek mellett hirdetésekben is. Amikor Kínában érdekelt amerikai cégek nyomására az NBC sportért felelős alelnöke a tiltakozóknak írott levélben, majd sajtókonferencián kért elnézést, azt visszautasították. Itt jegyezném meg, hogy a kínai hivatalos, de a tömegek népi nacionalizmusának is a támogatását élvező vonulata a bocsánatkérések követeléséhez kapcsolódik. Ezek hosszú időn keresztül szinte kizárólag Japán felé irányultak, és a háborús bűntettekhez vonatkoztak. Azóta ezekhez újabbak is csatlakoztak, mint az 1999-es belgrádi követség bombázása vagy 2001-ben a Hajnan szigetén leszállni kényszerülő „kémrepülőgép” ügye, amelyeknél a címzett már szintén az Egyesült Államok volt.

1996-ban a Diaoyu (japánul Szenkaku) szigetek körüli feszültség is felvetette annak lehetőségét, hogy a népi nacionalizmus dinamikája feletti ellenőrzés kicsúszik a kommunista

³⁹ Gries: i. m. 122-123. o.

⁴⁰ Zhao: i. m. 742. o.

⁴¹ Uo. 92. o; Gries: i.m. 113-114. o.

párt ellenőrzése alól.⁴² A szigetekre egyaránt igényt tart Peking és Tajpej. Az igényeket erősen motiválja, hogy a szigetek környezetében a tenger alatt gazdag olaj- és gáztartalékokat feltételeznek. Az első feszültség még 1971-ben volt, amikor kampány indult az amerikai átadás megakadályozására. A tiltakozás következő nagy fellángolására 1996-ban került sor, amikor egy japán szélsőségesen nacionalista ifjúsági szervezet tagjai – az 1990-es akciójukat követően ismételen – világítótornyt és háborús emlékművet építettek az egyik szigeten.⁴³ Ezt tetézte a japán külügyminiszter nyilatkozata, aki kijelentette: „A Szenkaku szigetek mindig Japán területe volt; Japán már ténylegesen kormányozza a szigeteket, így a területi kérdés nem létezik.” Ezt Peking kemény hangon elítélte, Hongkongban és Tajvanon pedig Japán ellenes tüntetésekre került sor.

Kínában a hatóságok elnyomták a hasonló megmozdulásokat, így a szigetek miatti tiltakozás nyomtatott formában, könyvekben, cikkekben és az interneten keresztül folyt. Ebbe a sorba illeszkedett a már említett *Kína még mindig nemet mondhat*. Ezekben határozott, kemény fellépést sürgettek a japán fenyegetéssel szemben, egészen addig a figyelmeztetésig, hogy ennek elmaradása esetén a kínai nép fellázadhat. Vagyis a népi nacionalizmust elválasztották az állam által hangoztatott hazafiságtól.

Itt teljesen világossá vált, hogy valóban létezik egy Nyugaton nem mindig észlelt és számításba vett népi nacionalizmus, amelyet a kommunista párt igyekezett részben elnyomni, részben felhasználni. A hatalom hangsúlyozta, hogy a „hazafias akcióknak” irányításra van szüksége, a spontán akciókat, gyűléseket és demonstrációkat meg kell akadályozni. Ugyanakkor a hivatalos propaganda minden Japán és Amerika ellenes érvet igyekezett felhasználni, hangoztatta Kína szuverenitás igényét, elítélte a japán akciókat. A párt tehát jól érzékelte, hogy az esetleg ellenőrzése alól kicsúszó népi nacionalizmus nem csak beleszólhat a külpolitikába, hanem fenyegetheti a párt legitimitását is.

A nyugati tudósításokkal és értékelésekkel szemben még egyértelműbben a népi nacionalizmus jelentkezett 1999-ben a belgrádi kínai követség bombázása miatti tiltakozásokban, amely nagyrészt spontán folyamat volt. Sőt egyes vonatkozásokban a vezetés volt kénytelen alkalmazkodni, válaszolni a népi követelésekre. A spontaneitást jelzi az is, hogy

⁴² A Tajvantól északkeletre fekvő, 5 kis szigetcsoportból és 3 zátonyból álló szigetcsoport (összterületük 6,3 km²) történelmi feljegyzések szerint a Ming dinasztia (1368-1644) óta tartozott Kínához, de legalábbis igényjogosultságát ekkorra igyekszik visszavezetni. Az 1895-ös simonoszeki szerződés értelmében Tajvan mellett ez a szigetcsoport is japán tulajdonba került. Az 1943-as kairói, illetve az 1945-ös potsdami nyilatkozat értelmében a Kínától elfoglalt területeket vissza kell szolgáltatnia. Valójában a szigetcsoport Okinawa tartomány része maradt, amerikai fennhatóság alatt, majd amikor 1972-ben Okinawa visszatért Japánhoz, a szigetek „vele mentek”.

⁴³ The Economist, 1996. szept. 7, 62-63. o.; Far Eastern Economic Review, 1996. szeptember 19., 14-15. o.; Gries: i. m. 120-125. o.

kínai diákok tüntettek szerte Európában és az Egyesült Államokban. Az otthoni, kínai tiltakozások pedig egyre inkább követelésekkel léptek fel a kínai vezetéssel szemben, mindenekelőtt kemény reagálást sürgetve. Egy egyetemista az egyik internetes lapon keresztül nyílt levéllel fordult Csu Zsung-csi miniszterelnökhöz.⁴⁴ Ebben egyebek mellett azt írta: az amerikaiak tudják, hogy a kínai kormány csupán egy „élénk tiltakozással” fog reagálni. Majd megszólítva a miniszterelnököt kijelentette: „Kormányunk gyenge hozzáállása távolságot teremtett önmaga és a nép között... Ön olyan tehetséges...és nekünk szükségünk van önre...De a nép bizalma nélkül hogyan tudja irányítani Kína gazdasági építését?” Az üzenet tartalma világos: a kormány megfelelően erőteljes reagálásának elmaradása gyengítheti hatalmát, legitimitását. Több mint száz városban voltak utcai tüntetések, az ország minden részéből tömegesen érkeztek a tiltakozó levelek, részvétnyilvánítások, versek és e-mailek. Ezek lényegében mind ugyanazt követelték: kemény választ, megmutatni az egész világnak, hogy Kínát nem lehet inzultálni.

A hatóságok nem tudták elfojtani a tiltakozásokat, ezért a lecsillapítására törekedtek: Hu Csin-tao, alelnökkel az élén kampány indult a munkához, a tanuláshoz való visszatérés érdekében, mivel a haza iránti szeretetüket ezzel fejezhetik ki a legjobban. Másrészt természetesen a párt az ily módon megnyilvánuló népi nacionalizmust igyekezett nemcsak ellenőrzés alá vonni, hanem felhasználni saját legitimitációja erősítésére. Túlzás tehát azt állítani, hogy ebből a szempontból „két Kína” jött volna létre, de azt sem lehet mellőzni, hogy nem könnyű feladat a kormányzat számára nemcsak a népi nacionalizmus ellenőrzés alatt tartása, hanem fenntartani egy megfelelő egyensúlyt a gazdasági nyitottság és a nemzeti függetlenség féltése között.

Az állami és népi nacionalizmus mellett az etnikai nacionalizmus is létezik, amelyet különböző etnikai csoportok támogatnak. A nacionalizmus az ő esetükben könnyen tápot adhat az egyik legnagyobb veszélynek kikiáltott szeparatizmusnak, amely egyes ujgur, tibeti irányzatok esetében már meg is jelent. Más oldalról viszont a többségi han nacionalizmus veszélyeztetheti az etnikai kisebbségekkel való viszonyt, egészen más körülmények között újra életre galvanizálva a Mao alatti dilemmát. A Szovjetunió és Jugoszlávia etnikai határok menti szétesése – a nemzetiségi kérdés nagyságrendekkel kisebb súlya ellenére – természetesen hatást gyakorolt egyes területek (főleg Tibet és Hszincsiang) függetlenségre törekvő csoportjaira. A kínai kormány a kemény represszív intézkedések mellett gazdaságpolitikai és szociálpolitikai intézkedésekkel is kezelni igyekszik a problémát.

⁴⁴ Gries: i. m. 129. o.

A nacionalizmus témáját illetően végül hangsúlyozni kell, hogy a reform és a nyitási politika következtében egyrészt, a globalizáció eredményeként másrészt Kína növekvő mértékben tagolódik be a világgazdaságba, válik nemcsak egyre inkább tényezővé a világpolitikában, de a nemzetközi folyamatok is növekvő hatást gyakorolnak rá. Tehát mind a gazdasági, mind a politikai területen nő az interdependencia, és ilyen körülmények között a kínai nacionalizmus egyre kevésbé válhat radikálissá és szélsőségesé, különösen külpolitikai vonatkozásban.

A liberalizmus és a szociáldemokrácia visszatérése

A liberalizmus visszatéréséről, vagy újjászületéséről a 90-es évek végén Kínában csak nagyon óvatosan beszélhetünk. Egyrészt a XIX. század végi megjelenése óta van bizonyos tradíciója Kínában, de igazán jelentős, komoly hatást kiváltó ideológiai áramlattá sohasem vált. Első kiemelkedőbb időszaka 1915-1919 között az *új kultúra mozgalom* volt, amikor a kínai értelmiség a keleti etika helyett, amely az egyént alárendelte a családnak, a klánnak és az államnak, az egyéni méltóságot és jogokat hirdető nyugati etika felé fordult. Ez azonban akkor gyorsan háttérbe szorult a szocialista és a nacionalista eszmékkel szemben. Teljesen nem tűnt el, tovább élt a két nagy párt, a KKP és a Kuomintang közötti „harmadik erő” formájában, amely azonban messze eltörpült a két nagy szembenálló erő mögött. A liberalizmus aztán több évtizedre végleg eltűnt a kínai színtérről a Kínai Népköztársaság megalakulásával. A reformidőszakban (is) a liberalizmust felforgató ideológiának tekintik és a „szellemi szennyeződés” ellen visszatérően indított kampányok egyik legfőbb célpontja volt.⁴⁵

A liberalizmus számos alaptétele (személyi szabadság, a kormány korlátozása, a hatalom kiegyensúlyozása és ellenőrzése stb.), valamint olyan fogalmak, mint a civil társadalom, közszféra, liberális demokrácia még a hivatalos publikációkba is bekerültek. Olyan magas rangú pártvezetők, mint Hu Jao-pang és Csao Ce-jang is hajlottak bizonyos mértékig a liberalizmusra. Ennek a trendnek vetett hirtelen és drasztikusan véget 1989 júniusában a Tienanmen téri brutális leszámolás, és az azt követő üldözés, amely egészen 1998-ig elhallgattatta a liberálisokat.

⁴⁵ A liberalizmus kínai történetéhez ld. Halbeisen, Herman: *Liberal Constitutionalism and Politics in Early Republican China*. In: Chang, King-yuh (szerk.): *Ideology and Politics in Twentieth Century China*, Institute of International Relations, 1988. 1-20. o.

Akkori ismételt jelentkezésének, „újjaszületésének” több oka volt.⁴⁶ Teng halála utáni várakozások a változásra; az 1997-ben kitört ázsiai pénzügyi válság; a gazdasági fejlődéshez szükséges további reformok; a globalizáció gyorsuló ütemének tudatosodása; az ún. „új baloldal”⁴⁷ provokatív támadásai a liberalizmus ellen; stb.⁴⁸

Érdekességként megemlíthető, hogy a párt irányító elitjén belül is vannak liberális elemek. Például a Zsenmin Zsipao, a központi pártlap korábbi főszerkesztője és a parlament Állandó Bizottságának egykori tagja, Hu Csi-vej 1996-ban arról írt, hogy a pártvezetés despotikus rendszert tart fenn, még korruptabbá vált és a párt megújításának és megmentésének egyetlen módja a többpárti demokrácia megteremtése. Más egykori vezetők, köztük Mao egyik volt titkára szintén felvetették a pártállam demokratizálását, bírálták Csiang Cö-min, a korábbi pártfőtitkár körül kialakított személyi kultuszt, sőt volt, aki nyíltan elvetette Csiang „három képviselet” tételét, mint amelynek semmi alapja nincs.⁴⁹ Ezekon túlmenően felszólítottak az egypárti diktatúra felszámolására és igazi képviseleti demokrácia létrehozására.⁵⁰

A kínai liberalizmus visszatérésének a múlthoz képest vannak jelentős új fejleményei, vonásai. Az egyik a liberális gondolkodás sokkal magasabb szintje, amely tükrözi a klasszikus liberális koncepciók átgondolt elsajátítását, a szabadság, az emberi jogok képviseletét, a hivatalosan célként hirdetett „törvény általi uralom” helyett a „törvény uralmát”, egészében nyílt kihívást intézve a pártnak a „burzsoá liberalizmus elleni” álláspontjához. Egy másik fejlemény gondolkodásukban a gazdasági liberalizmus képviselete és hangoztatása. A szabad piacgazdaság támogatása valóban új vonás, mert a múltban a kínai gondolkodók csak a filozófiai és a politikai liberalizmusra koncentráltak, és például még egy olyan elszánt liberális is, mint Hu Si, a szovjet államszocializmus csodálója volt.

⁴⁶ Erre és a továbbiakra ld. Chongyi, Feng: *The Return of Liberalism and Social Democracy: Breaking Through the Barriers of State Socialism, Nationalism and Cynicism in Contemporary China. Issues and Studies*, (2003. szeptember) 1-31. o.

⁴⁷ Az „új bal” lényegében három csoportot foglal magában: a nacionalistákat, a populistákat, akik a társadalmi polarizációt, az egyenlőtlenségeket, a szellemi degenerációt hangsúlyozzák, és a neo-marxistákat, akik a problémákat változatlanul osztályalapról közelítik meg és osztály-kizsákmányolásról, a nyugati globális tőke hegemoniájáról stb. beszélnek. Velük szemben a liberálisok ragaszkodtak ahhoz, hogy az autoritárius politikai rendszer és a piacgazdaság fejletlensége a fő forrásai a társadalmi egyenlőtlenségeknek és más szociális bajoknak, hogy Kína jövője a piacgazdaság és a liberális demokrácia

⁴⁸ Tulajdonképpen a párt alapításától kezdve, hiszen a párt egyik létrehozója és első főtitkára, Csen Tu-hszü teljesen sohasem adta fel liberális eszméit, élete vége felé pedig szembekerült a bolszevizmussal. Egy másik kiemelkedő korai pártvezető, a „kínai marxizmus atyja”, Li Ta-csao élete végéig (1927) szoros kapcsolatot tartott olyan neves liberálisokkal, mint Hu Si.

⁴⁹ Csiang 2000 elején azt állította, hogy a KKP képviseli a legfejlettebb termelőerőket, a leghaladóbb kultúrát és a kínaiak túlnyomó többségének alapvető érdekeit. Az új „elméleti tétel” tanulmányozására országos kampányt indítottak, majd kanonizálták azáltal, hogy belefoglalták a párt szervezeti szabályzatába.

⁵⁰ Uo. 11-13. o.

Az 1990-es évektől azonban szót emelnek a személyi tulajdon védelméért, a szabad versenyért, az erőforrások piaci elosztásáért stb., támadják a „nagyfejűek” privatizációját, vagyis a köztulajdon magánkezekbe kerülését hivatalnokok vagy hivatalos kapcsolatok révén. Az elsők között vetették fel az egyenlőtlenség, a társadalmi igazságosság témáit. A harmadik – és az előzőekben hosszan tárgyaltak után talán érthetően legfontosabb – új vonás a liberalizmus és a nacionalizmus szembenállásának jobb megértése. Figyelmeztetnek a nacionalizmus potenciális veszélyeire, az idegengyűlölet és sovinizmus következményeire, rámutatnak, hogy a mai kínai nacionalizmust az elmaradott Kína-centrizmus is táplálja, akadályozva a más civilizációktól való tanulást. Az univerzális értékek – béke, demokrácia, szabadság, erőszakmentesség, emberi jogok – fölényét és elsőbbségét hirdetik a nacionalizmussal szemben, és ezek alkalmazását a nemzetközi kapcsolatokban.

A kínai liberalizmus térhódítását, túl a hivatalos gyanakvason és elítélésen, gátolja a szilárd társadalmi bázist jelentő középosztály lassú kialakulása és még inkább annak a liberalizmusnak nem kedvező sajátosságai, továbbá az egyéni értékek támogatásának hagyományos gyengesége. Minden jelentős fejlődés ellenére nehezen tudják kezelni a liberalizmus és a nacionalizmus viszonyát. A kínai értelmiség generációit vonzotta az erős hazafiság, de végig zavaró tényező volt, hogy a kínai nacionalizmus erős gyanakvással, sőt gyűlölettel viseltetett a Nyugattal szemben, és nem tett különbséget a nyugati imperialista politika és a nyugati liberális értékek között.

A szociáldemokrácia a múltban kétszer kapott lendületet Kínában, először a *Május 4-i mozgalom* során, majd az 1940-es években a már említett „harmadik erőhöz” kapcsolódóan, akik a liberális kötődésük mellett legalább annyira szociáldemokraták is voltak. A kettő viszonyát 1948-ban így fogalmazta meg egy kiemelkedő liberális:

„Ezen ’szerencsétlen időszak’ során a legtöbben azok közül, akik szeretik országunkat és aggódnak a helyzet miatt, határozottságot és kiutat keresnek. Bár a következtetés, amit az egyének levonnak, nem pontosan ugyanaz, abban a hitben, hogy Kínának a ’szociáldemokrácia’ útján kell elindulnia, nagyjából konszenzus van. A szociáldemokrácia a demokrácia és a szocializmus házasságából születő gyermek, a vér és mindkettő előnyeinek kombinációja”.⁵¹

Több évtized kihagyás után az 1990-es években ismét jelentkezett a szociáldemokrácia Kínában, mellette szóló erős érvként használva fel, hogy ez a szocializmus legitimált ága, amely a fejlett kapitalista világ fejlődése legjobb útjának bizonyult (különösen a „svéd

⁵¹ Uo. 17-18. o.

modellre” utaltak). Bár a kelet-európai és a szovjet rendszerek összeomlása hivatalos részről átfogó támadást váltott ki a szociáldemokrácia ellen, az 1990-es évek végétől több tudós az ottani átalakulásokat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a katasztrófa az államszocializmusban és a sztálinizmusban gyökerezett, és nem a szociáldemokráciában vagy az ottani pártvezetők hibáiban.

Bizonyos megszorításokkal azt mondhatjuk, hogy még a KKP vezetés is magáévá tesz egyes szociáldemokrata értékeket, felfogást és a párteliten belül is folyik vita arról, hogy a párt átalakul-e szociáldemokrata párttá. Csiang Cö-min említett „három képviselő” teóriáját a párton belüli balos csoport azért bírálta, mert lemond a „munkásosztály élcsapata” meghatározásról és a pártot szociáldemokrata irányba tolja.

Míg a múltban a KKP csak igen alacsony szinten tartott kapcsolatot a szociáldemokrata pártokkal, 2000-ben a Német Szociáldemokrata Párt meghívására magas rangú kínai pártdelegáció utazott Németországba, amely megfogalmazta a kooperáció erősítésének szándékát a két párt között. A pártvezetés kutatásokat irányzott elő az európai szociáldemokrata pártok politikájára, struktúrájára vonatkozóan, és ilyen céllal tanulmányutakat is szerveztek. A 2002-ben tartott XVI. pártkongresszus előtt elhagyták a hagyományos konzultációt a „testvérpártokkal”, helyettük ugyanilyen céllal a fő európai szociáldemokrata pártokat hívták meg.

2001. július elsején, a párt megalakításának 80. évfordulója alkalmából tartott beszédében Csiang Cö-min ugyanilyen irányba tett egy igen határozott lépést, amikor elméletileg igazolta magánvállalkozók, üzletemberek belépésének engedélyezését a pártba. (Ezzel tulajdonképpen csak legalizálta a gyakorlatot, mert becslések szerint már akkor is jó néhány ezer ilyen tagja volt a pártnak.) Csiang utalt arra, hogy a reformok kezdete óta számos új társadalmi réteg jelent meg, a magánvállalkozóktól a külföldi vállalatok menedzsereiig és alkalmazottaiig.

„Ezek szintén a kínai sajátosságokkal jellemezhető szocializmus építésén dolgoznak... A párt alapvető összetevői és gerince a munkások, a parasztok, az értelmiségiek, a katonák és a káderek. Ugyanakkor szükséges felvenni azokat a kiváló elemeket is a társadalom más szektoraiból, akik elfogadták a párt programját és szervezeti szabályzatát, teljes odaadással dolgoztak a párt vonaláért és programjáért, és akik próbák hosszú során keresztül bizonyították, hogy megfelelnek a párttagság követelményeinek.”⁵²

⁵² Uo. 22. o.

A balosok a párton belül ezt nyílt kihívásnak tekintették, a munkásosztály és a párt érdekei elárulásának, a marxista-leninista politikai vonal feladásának, a „szociáldemokrata és a kapitalista út” követésének. Válaszul a balosok két újságját betiltották. Természetesen e csoportok felvételétől önmagában a KKP még nem lesz szociáldemokrata párt, retorikájában változatlanul elsősorban a munkásosztály érdekeinek képviselőjéről szónokol, miközben ezt nemcsak most, de 1949 óta bármikor sem vehette senki komolyan, akárcsak a többi hatalmon volt vagy levő kommunista párt esetében. A szociáldemokrata pártoktól eltérően a KKP mereven ragaszkodik az egypárti diktatúrához, kategorikusan elutasítja a többpárti demokrácia „nyugati burzsoá pártrendszerét”, bár a „három képviselő” tovább segíthet lazítani a „forradalmi párt” militáns aspektusán.

A pártban vannak azonban olyanok, akik egy „szocialista többpártrendszer” megteremtése mellett érvelnek.⁵³ Ennek egyik fő szószólója Kao Fang nyugalmazott professzor, az 1940-es évek vége óta párttag, aki ezt először még 1987-ben javasolta. Levonva a kommunista rendszerek összeomlásának tapasztalatait, 2000 végén e témáról írott cikkében a következő érveket sorakoztatta fel:⁵⁴

- Marx és Engels maguk is támogatói és gyakorlói voltak a többpártrendszernek,
- Rossz kommunista vezetők, elsősorban Sztálin vetették ezt el az egypártrendszer javára.
- A kelet-európai és a szovjet rendszerek tapasztalatai azt bizonyították, hogy az egypártrendszer kudarcot vallott a szocializmus és a nép érdekei szolgálatában.
- A KKP eredeti célja az 1940-es években a többpárti koalíciós kormányzat volt.

Kao következtetése az, hogy a politikai demokratizálás, a szocialista többpártrendszer a megfelelő fejlődési út, és csak ez számolhatja fel a nyugati kapitalista többpártrendszer befolyását Kínában. A két pártrendszer különbségéről azonban a javaslattevőknek nincs érdemi mondanivalója. A liberalizmus és a szociáldemokrata irányzat előtt egyelőre leküzdhetetlennek tűnő akadályt képez az államszocializmus, az egypárti diktatúra, de a nacionalizmus is, mind állami, mind népi változatában.

⁵³ Emlékeztetnék arra, hogy 1949-től kezdve Kínában, a KKP mellett további nyolc kis „demokratikus” párt létezik, de még a fentebbi kérdésvetések is jelzik, hogy ezeket nem lehet igazi politikai pártnak tekinteni, létük semmit sem változtat a kínai rendszer egypárti jellegén.

⁵⁴ Uo. 25-26. o.

Konklúzió

A Kínában jelentkező ideológiai áramlatok, gondolati irányok – már csak a nyelvi és területi korlátok miatt is – messze nem teljes áttekintése is képes érzékeltetni, hogy a reformok eredményeként gyorsan differenciálódó és pluralizálódó gazdaság és társadalom megteremti az alapját és hátterét a hasonlóan pluralizálódó gondolkodásnak. Az alkotó értelmiség jelentős része kikerült a rá kényszerített maoizmus kalodájából, nemcsak megismerkedett a legkülönbözőbb irányzatokkal, hanem – igaz csak akadémiai berkekben, szűk körben terjesztett periodikákban – hangot is adhat a hivatalostól eltérő nézeteinek, hozzátevé azonban, hogy ez mindmáig nem teljesen kockázatmentes. Az értelmiségi elitnek ugyanakkor szembesülnie kell a társadalom nagyfokú közömbösségével, nemcsak a különféle ideológiákat, hanem gyakran a közéletet tekintve is.

Hegedűs Éva:

Angola és Magyarország kétoldalú kapcsolatai 1975 és 1993 között

Szakértők és ösztöndíjasok, Ikarusz busz, gyógyszerek, naposcsibe, gyógykezelés – csak néhány momentum azokból a kétoldalú kapcsolatokból, amelyek Magyarország és Angola között egykor még egészen intenzívek voltak. Sőt, mind a magyar, mind az angolai vezetés hosszú távra tervezte őket és nagy reményeket fűzött hozzájuk. Közbeszólt azonban a rendszerváltás, így a két országot összekötő ideológiai kapocs megszűnése és mindkét oldal gazdasági, pénzügyi krízise.

A tanulmány a 70-es, 80-as évek angolai-magyar kapcsolatait mutatja be: milyen „ösztönzésre” vettük fel Angolával a hivatalos kapcsolatokat, hogyan illeszkedett ez az akkori magyar külpolitikába, mit és miért nyújtottunk. Elemzi, hogyan és miért csökkent a magyar vállalkozókedv, és süllyedtek a rendszerváltást követően a kétoldalú kapcsolatok fokozatosan a minimális szintre.

Bevezetés

1975. november 11-én Angola elnyerte függetlenségét a közel 400 éves portugál gyarmati uralom alól.¹ A fővárost, Luandát ekkor a szocialista Népi Mozgalom Angola Felszabadításáért (MPLA) tartotta kezében, így ő kiálthatta ki az Angolai Népi Köztársaságot. És bár még véget sem ért a harc az MPLA és az Angola Felszabadításának Nemzeti Frontja (FNLA), illetve a Nemzeti Egység Angola Teljes Függetlenségéért (UNITA) között az ország teljes területe feletti ellenőrzés megszerzéséért, az MPLA megkezdte egy szocialista

* Hegedűs Éva az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának végzett, kommunikáció és portugál nyelv és irodalom szakos hallgatója, jelenleg pedig a Közép-Európai Egyetem (CEU) Nemzetközi Kapcsolatok és Európa-tanulmányok szakán tanul. Kutatási területe a nemzetközi fejlesztési együttműködés, különös tekintettel az afrikai volt portugál gyarmatokra, valamint a humanitárius és fejlesztési segélyezés kapcsolatára, illetve a vállalati társadalmi felelősségvállalás (CSR) és a nemzetközi fejlesztési együttműködés jövőbeni összekapcsolásának területeire és lehetőségeire.

¹ 1975. január 15-én Portugália és az 1961. óta tartó, portugálok elleni felszabadító harcban résztvevő három mozgalom, az MPLA (Movimento Popular de Libertação de Angola – Népi Mozgalom Angola Felszabadításáért), az UNITA (União Nacional para a Independência Total de Angola – Nemzeti Egység Angola Teljes Függetlenségéért) és az FNLA (Frente Nacional de Libertação de Angola – Angola Felszabadításának Nemzeti Frontja) a dél-portugáliai Alvorban egyezményt kötött arról, hogy az ország november 11-én nyeri majd el függetlenségét. Addig az MPLA, az FNLA és az UNITA képviselőiből átmeneti kormány alakul, amely a portugál főbiztossal közösen igazgatja a

berendezkedésű állam kiépítését. A felszabadító harcot 1975-től pedig a mozgalmak közötti polgárháború váltotta fel, mely kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen 2002-ig elhúzódott.

A hidegháborús politika tudvalévően nem hagyta érintetlenül a „harmadik világot” sem. A frissen függetlenné vált Angolának a meg kellett találnia a helyét kétpólusú világban. A szocialista orientáció magával hozta a szocialista közösséggel való politikai elköteleződést – noha az ország külpolitikájában az „el nem kötelezettséget” hirdette, külkereskedelmében pedig jó kapcsolatokat ápolt számos nyugat-európai és nem szocialista országgal is. Az MPLA tehát a Szovjetunió védőszárnyai alá került, amely már a portugálok elleni felszabadító harcban is fegyverekkel és pénzzel támogatta a mozgalmat, valamint egyetemeken tanult a mozgalom vezetőinek nagy része; a rivális UNITA és (felbomlásáig) az FNLA pedig az Egyesült Államok és a nyugati világ pénzügyi, logisztikai, kiképzési támogatását és nem utolsósorban fegyverszállítmányait élvezhette a polgárháború során.

A magyar-angolai kapcsolatok története egyelőre meglehetősen feltáratlan terület. A témában egyetlen monográfia létezik Árgyelán Sándor, volt luandai magyar nagykövet szerkesztésében *Angola – múlt, jelen, jövő* címmel, ez azonban csak 1981-ig tárgyalja a kétoldalú kapcsolatok alakulását.² Kutatásom során így a Magyar Országos Levéltár V. Politikai Kormányiszervek (1945–) és MDP–MSZMP iratok Osztályának, a Külügyminisztérium Dokumentum- és Irrattárának, valamint a Magyar Vöröskereszt Archívumának anyagaira támaszkodhattam. Emellett számos interjút készítettem az akkori luandai magyar külképviselet és kereskedelmi kirendeltség munkatársaival, illetve az Angolában ebben az időszakban dolgozó magyar szakértőkkel és vállalati kiküldöttekkel.³

Ideológia és kapcsolatépítés

A Kádár-rendszer magyar külpolitikájának alkalmazkodnia kellett a szovjet külpolitika irányvonalaihoz, így mint szocialista blokkbeli országnak Magyarországnak is jelen kellett lennie Angola külpolitikai és külgazdasági kapcsolataiban. Egy korabeli belső dokumentum szerint: „Az Angolai Népi Köztársasághoz fűződő kapcsolatunkat külpolitikánk alapelvei

gyarmatot. Az egyezmény kimondta, hogy október végén parlamenti választásokat kell tartani, november 10-éig pedig minden portugál katonának el kell hagynia az országot.

² Megjelent Apáti Sándor néven publikálva 1981-ben a Kossuth Könyvkiadónál.

³ Sajnos nem nyílt lehetőségem a luandai Külügyminisztérium, valamint az egykori prágai angolai nagykövetség vonatkozó iratanyagainak kutatására. A hazai iratok egy része emellett még nem kutatható, illetve többekkel a földrajzi távolság, vagy elhalálózásuk miatt már nem sikerült felvennem a kapcsolatot. A bilaterális kapcsolatok apró részleteinek feltérképezése így még nem teljes, ám éppen ezért a téma a történelmi kirakó és a jövő szempontjából is jó lehetőséget kínál a kutatók számára a munka folytatására.

határozzák meg, azok gyakorlata a baráti szocialista országok egyeztetett stratégiájához igazodik”.⁴ Ennek a külpolitikának az egyik alapelve a szocializmust választó fejlődő országokkal, nevezetesen Afganisztánnal, Angolával, Beninnel, Etiópiával, Jemennel, Kongóval és Mozambikkal létesített kapcsolatok bővítése volt.⁵ Külpolitikai kérdésekben az egyeztetés a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete, majd a Honvédelmi Miniszterek Tanácsa és a Külügyminiszterek Tanácsa ülésein folyt, gazdasági kérdésekben pedig a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) üléseinek ajánlásai alapján dőlt el, milyen területeken vállal Magyarország segítségnyújtást Angolában.

A kapcsolatok felvételét ugyanakkor nem kellett erőszakkal ráerőltetni az angolai vezetésre. Agostinho Neto, az MPLA vezetője és az ország első elnöke a mozgalmat Munkapárttá alakító kongresszuson 1978-ban azt mondta: „Ez a választás meghatározza a szocialista országokhoz fűződő kapcsolatainkat is: természetes szövetségeseink ők a szocialista társadalom felépítéséért vívott harcban, az imperializmus elleni küzdelemben”.⁶ Ez a nézet azonban az idők során csak a legfelsőbb vezetés szintjén érvényesült igazán. A középvezetők nagy része számára (de sokszor még a magas pozícióban lévők egy csoportja számára sem) a szocialista út és a szocialista közösséggel való kapcsolatépítés korántsem volt ilyen természetes.⁷ Ez később jelentősen hátráltatta is Magyarország és Angola kétoldalú kapcsolatainak építését.

A diplomáciai kapcsolatokat Magyarország 1975. december 23-án vette fel lagosi nagyköveten keresztül, majd a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának (PB) 1976. február 24-i határozata alapján Újvári Tibor diplomata 1976 áprilisában megérkezett Luandába, hogy ideiglenes ügyvivőként felállítsa és beindítsa a magyar nagykövetséget.⁸ A PB a Minisztertanácshoz írt előterjesztésében a következőkkel indokolta határozatát: Angola ásványkincsekben gazdag, jelentős felvevőpiaca lehet termékeinknek, stratégiaileg fontos helyen fekszik a dél-afrikai térség sorsának szempontjából, partjai előtt haladnak el az Afrikát megkerülő tengeri útvonalak, kelet-nyugati irányban haladó három vasútvonala révén összeköttetése van a kontinens keleti partjaival, és egyes afrikai országok után az európai

⁴ Magyar Országos Levéltár 003789/1987 okt. 9.

⁵ Árgyelán Sándor: A szocialista orientáció kialakulása a volt portugál gyarmatokon, különös tekintettel az Angolai Népi Köztársaságra – egyetemi doktori értekezés. Budapest: Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskolája, Nemzetközi Politikai Tanszék, 1983. 185. o.

⁶ Az Angolai Népi Felszabadítási Mozgalom I. kongresszusa. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978. 47. o.

⁷ Magyar Országos Levéltár 002389/45/1981 dec. 3.

⁸ Az első Angolába akkreditált magyar nagykövet, Árgyelán Sándor 1977. március 12-én adta át megbízólevelét Netonak. 1980 májusától Kolesza Sándor, 1983 novemberétől Gulyás András, 1987 októberétől Németh József, 1991 januárjától 1993-ig, a képviselő bezárásáig pedig Tóth Gábor töltötte be a nagyköveti posztot. Gulyás és az őt követő nagykövetek már a Kongói Népi Köztársaságba és São Tomé és Príncipe-re is akkreditálva voltak.

szocialista országok is követséget fognak felállítani az országban.⁹ Ez az indoklás tulajdonképpen össze is foglalja, hogy milyen érdekek motiválták Magyarországot kétoldalú kapcsolataiban.

A 1981-ben aláírt, két évtizedre szóló Barátsági és Együttműködési Szerződést megelőzően hazánk egyezmények sorát kötötte meg Angolával 1977-79 között: műszaki-tudományos együttműködési megállapodást, kereskedelmi, kulturális egyezményt, egészségügyi, televíziós együttműködési, bankközi, pártközi és pártközi ifjúsági együttműködési megállapodást, az angolai Volt Frontharcosok Államtitkársága és a magyar Partizánszövetség együttműködési megállapodását, mezőgazdasági minisztériumok közötti, írószövetségek közötti megállapodást, csak néhányat említve.¹⁰

Gulyás András 1987. évi éves nagyköveti jelentésében így határozta meg Magyarország akkori pozícióját Angolában: „Sikerült biztosítani szerény, de elismert jelenlétünket”.¹¹ Az akkor tizenegy éve működő nagykövetség számára ez jelentős haladás volt abból a szempontból, hogy az intézményes kapcsolatokat gyakorlatilag a nulláról kellett kiépíteni. A függetlenség előtt, 1967-től kezdve ugyan már segítette az ország az MPLA-t a Magyar Szolidaritási Bizottságon keresztül katonai segélyszállítmányokkal, ösztöndíjasok képzésével, sebesültek gyógykezelésével, ezek azonban nem teremtettek olyan alapot, amelyre könnyen és gyorsan építeni lehetett volna. Emellett a kapcsolatok kiépítésében a kezdeményezést legtöbbször a magyar félnek kellett felvállalnia: „mi voltunk azok, akik jártunk a nyakukra, és ajánlottunk fel ezt-azt, ilyen segítséget, olyan lehetőséget, tehát minden fordítva történt. Mert ők nem tudták, hogyan kell, nem volt benne gyakorlatuk”.¹² A tervek megvalósítása legtöbb esetben szintén azon múlt, hogy Magyarország mennyire szorgalmazta az együttműködést egy-egy adott területen: „Többször a nagykövetség kezdeményezése, aktivitása mozdított ki a holtpontról egy-egy olyan ügyet, amely az angolai szervek bürokratikus rendszerében elakadt”.¹³ Ennek két fő oka az államigazgatásban dolgozók tapasztalatainak hiánya és alacsony képzettsége, illetve az általános szervezetlenség volt. Előbbit még a gyarmati időkből örökölték, az angolai lakosság nagy tömege ugyanis nem vehetett részt az oktatásban, szakképzésben, és javarészt épp ebből a rétegből kerültek ki a függetlenség után vezető pozíciót betöltő személyek. Az utóbbi akadályozó tényező ugyanakkor egyrészt annak volt köszönhető, hogy Portugália az Alvori egyezmény megkötése után nem készítette fel az országot az önálló

⁹ A Szovjetunió, Kuba, a Német Demokratikus Köztársaság, Jugoszlávia és Bulgária ekkor már készen állt arra, hogy megnyissa külképviseletét, és Románia is küldött ki diplomata csoportot.

¹⁰ Magyar Országos Levéltár 004813/1982 júl. 19.

¹¹ Magyar Országos Levéltár 003551/1987 jún. 23.

¹² Interjú Árgyelán Sándor volt luandai magyar nagykövettel, 2005. november 4.

közigazgatásra. Nem mellőzendő tény másrészt, hogy az országban 1975. óta – ugyan rövidebb-hosszabb békésnek mondható időszakokkal – polgárháború dúlt.

Az éremnek azonban másik oldala is volt az együttműködés akadozását tekintve. Kolesza Sándor 1982-es nagyköveti jelentésében azt írja, „[a] Budapestről ideérkező hírek és intézkedések azt mutatják, hogy a magyar pénzügyi, gazdasági irányító szervek »leírták« Angolát”. Továbbá, Dos Santos elnök 1981 októberi, magyarországi hivatalos látogatása előtt „az angolai vezetés azt gondolta, a magyarok nem különösebben érdekeltek az együttműködésben, és vezetőink ellenkező ígéretei ellenére továbbra is így látják”.¹⁴ Ha a körülményeket megvizsgáljuk, látjuk, hogy ez a „leírás” látszatát keltő hozzáállás leginkább a magyar gazdaság súlyosbodó helyzetének, az ebből következő takarékoságnak volt köszönhető. Emellett annak, hogy Angola 1981-től kezdve egyre kevésbé tudta törleszteni felénk halmozódó tartozásait. Hivatalosan viszont az országot továbbra is „kiemelt relációként kezeltük” Fekete-Afrikában.¹⁵ Az angolai vezetés összességében pedig értékelte a magyar segítségnyújtást és együttműködést. Külpolitikájában azonban két különböző kategóriát alkalmazott, és Magyarország az európai szocialista országok közül a másodikba került.¹⁶ Az első kategóriába Kuba és a Szovjetunió, valamint Lengyelország, az NDK és Jugoszlávia tartozott. Magyarországgal egy kategóriába esett Románia, Csehszlovákia, és Bulgária is, annak ellenére, hogy a bolgárok sokkal inkább élen jártak a kapcsolatépítésben, mint mi.

A magyar szakértelem exportja

Magyarország és Angola kétoldalú kapcsolatainak gerincét szakértők kiküldése és ösztöndíjasok fogadása adta. A szocializmus idején Magyarország mintegy 57 fejlődő országgal kötött Műszaki-Tudományos Együttműködési (MTE) megállapodást. Angolával 1977. szeptember 2-án Luandában írta alá hazánk az egyezményt. Az együttműködés szervezése, koordinálása a TESCO (Nemzetközi Műszaki-Tudományos Együttműködési Iroda) állami vállalat feladata volt, amely 1977 júliusában saját képviselőt is nyitott Luandában. Ez később (1982-ben) bezárt, és a maputoi képviselő járt át évente háromszor-négyszer az angolai fővárosba, egészen 1986-ig, amikor a mozambiki iroda is megszűnt.

¹³ Magyar Országos Levéltár 003175/1986 máj. 28. Nagyköveti beszámoló (Gulyás András).

¹⁴ Magyar Országos Levéltár 006951/1982 dec. 21. Nagyköveti beszámoló (Kolesza Sándor).

¹⁵ Magyar Országos Levéltár 003196/2/1985 aug. 29.

A szakértőküldés 1978 elején indult meg a KGST 1977. áprilisi ülésének ajánlásai szerint. Ezen az ülésen a KGST-tagok megegyeztek, hogy 1977-ben 900 fővel, 1980-ig pedig közel 6000 fővel nyújtanak segítséget Angolának – Magyarország ebből évente ötven fő kiküldését vállalta. A közös elgondolás az volt, hogy a szocialista országok biztosítják a vezető kádereket öt-tíz évre, és közben kinevelik az angolai utánpótlást.¹⁷ A szakértők legtöbbször azonban nem pusztán tanácsadásra, hanem tényleges, operatív munkára is kellettek, hiszen az angolaiak általában nemcsak a termelés vezetési és elméleti kérdéseihöz, hanem a technikai oldalához sem értettek.

1980-ig az angolai igényre tervezett 134 főből azonban csak 33 magyar szakember érkezett ki. A kiküldöttek száma az évek során folyamatosan csökkent, noha az angolai fél mindig újabb és újabb szakértők kiküldését kérte, és az időtartamokat is általában rövidnek tartotta. Budapestnek azonban – miként a nagyköveti jelentésekben többször is elhangzott, és Bene István, a TESCO akkori egyik vezérigazgatója egy 1989 augusztusában készített háttéranyagában is leírta – „tekintettel arra, hogy az angolai fél legalapvetőbb vállalásait – lakás és közlekedés – nem [tudta] biztosítani, [nem volt] módunk nagyobb létszámban szakértőket kiküldeni”.¹⁸ Emellett, az „angolai fél [nem volt] kellőképpen felkészülve a külföldi szakértők fogadására: lassan válaszol[t] a felajánlott szakmai anyagokra, a belső szervezés hiányosságai miatt pedig nehezen tud[t]ák a foglalkoztatást és a technikai feltételeket biztosítani.”¹⁹ Mindezek – Kuba kivételével – a többi szocialista ország szakemberküldését is erőteljesen visszafogták. A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy sok esetben Magyarország sem ajánlott fel más személyt, ha valaki lemondta az utazást, nem mindig küldött ki időben a szakmai anyagokat, vagy éppen nem is tudta összegyűjteni a megfelelő embereket.²⁰

A finanszírozást tekintve egy szakértő lehetett „térítéses” vagy „térítésmentes”. Az előbbi esetében minden költséget Angola állt, és ha nem tudott a szakértő képzettségének megfelelő fizetést felajánlani, akkor – a magyar Pénzügyminisztérium tartós kiküldöttekre vonatkozó rendelete alapján – hazánkknak kellett ezt kipótolni. Térítésmentes szakértő esetében Angolának általában csak az utazás költségét kellett fedeznie, de a legtöbb esetben ezt is Magyarország állta. Ugyanakkor, a lakhatási, ellátási, és közlekedési lehetőséget mindkét

¹⁶ A hazai levéltári anyagokból nem derül ki, hogy melyek voltak a kategorizálás szempontjai. A luandai Külügyminisztérium korabeli belső feljegyzései erre valószínűleg választ adnának. Magyar Országos Levéltár 00754/1/1978 máj. 6.

¹⁷ Magyar Országos Levéltár 002389/44/1981 dec. 3.

¹⁸ Magyar Országos Levéltár 003329/1989 aug. 8.

¹⁹ Magyar Országos Levéltár 005985/3/1977 dec. 14.

²⁰ Magyar Országos Levéltár 00670/1980 jan. 23.

esetben az angolai félnek kellett (volna) biztosítania. Azonban, ahogyan egy alkalommal Roberto de Almeida kereskedelmi miniszter is „javasolta”, e költségeket is leginkább saját erőből kellett Magyarországnak fedeznie.²¹ Az összes kiküldött szakértőnek egyébként csak a 10%-át adta Magyarország térítésmentesen. Képzettségüktől és tapasztalatuktól függően a szakemberek havi 730-1290 dollárnyi fizetést kaptak, ami akkor különösen magas összegnek számított.²² A külföldi kiküldetés abban az időben amúgy is magas presztízst élvezett, így sokan a körülmények és a veszélyek ellenére is vállalták volna.²³ Sőt, a hamarabbi hazajövetel helyett a hosszabbítás szándéka volt jellemző. Ha fel is merült valamilyen probléma, ez leginkább a nyelvtudással kapcsolatban lehetett, mivel a portugál nyelvismeret abban az időben itthon elég ritka volt. A TESCO egyébként nem tartozott teljes felelősséggel azért, hogy milyen körülmények várták szakértőit, ugyanis azok nem kerültek az ő alkalmazásába. Ő csak a szakembert „elengedő” belföldi munkahellyel kötött szerződést, és csak a szervezés volt a feladata.

Szakértőküldésünk egyik legsikeresebb területe a mintegy hat éven át tartó, Tallós György – akkor már nyugalmazott Magyar Nemzeti Bank-elnökhelyettes – vezette gazdaságpolitikai szaktanácsadás volt.²⁴ A magyar közgazdászok 1984 és 1990 között luandai és budapesti konzultációkon adtak tanácsokat, és véleményeztek írásban dokumentumokat devizagazdálkodási, bankszervezeti, költségvetési és külkereskedelem-szervezési kérdésekben, adó-, biztosítási és vámügyekben, valamint előadásokat tartottak pl. a magyar bankszervezetről, a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel kapcsolatos magyar tapasztalatokról. Nagy szerepet vállaltak az 1987-es gazdasági reformprogram kidolgozásában is. A tanácsadás égisze alatt 1985 tavaszán tizenhat közgazdászt, 1987 őszén pedig hat bankszakembert is fogadtunk három hónapos, illetve nyolchetes továbbképzésre. A delegáció résztvevői voltak többek között két későbbi magyar pénzügyminiszter, Kupa Mihály és Bokros Lajos, illetve Bódy László MNB-alelnök is.

Tallós egy 1988-as jelentésében munkájuk legnagyobb eredményeként két dolgot emelt ki: egyrészt sikerült Angolát „meggyőzni arról, hogy a centralizált tervgazdasági modell az

²¹ Magyar Országos Levéltár 003292/1978 máj. 6.

²² Interjú Zács Ágostonnal, a TESCO nemzetközi referensével, 2006. október 25.

²³ Interjú Virágh Attilával, a Budavox vállalati kiküldöttjével és feleségével, 2006. november 8.

²⁴ A tanácsadás Dos Santos elnök személyes kérésére indult. 1983 októberében levélben kérte Kádár Jánost, hogy minél előbb küldjünk a költségvetési politika, devizapolitika, az állam és vállalatok közötti kapcsolatok és a monetáris és hitelpolitika területén magasan képzett tagokból álló küldöttséget, mely az évtized eleje óta éleződő pénzügyi-gazdasági válságban segítene egy sürgősségi program (a későbbi Plano Global da Emergência) kidolgozásában. Bár szakértőink többször is tapasztaltak néhány középszinten lévő angolai vezető részéről ellenállást, maga az elnök személyesen támogatta az együttműködésünket, és több alkalommal is személyes

angolai körülmények közt sikerrel semmiképpen sem alkalmazható”, illetve a delegáció tagjai „1984 tavaszán [első látogatásuk alkalmával] észrevételeikkel eredményesen hártottak el egy elhamarkodott, gazdaságilag megalapozatlan és technikailag sem előkészített pénzreformot, közvetlenül annak bevezetése előtt”.²⁵ Magyarország saját érdekeit áttételesen leginkább azzal szolgálta a tanácsadás, hogy – a szakértők folyamatos segítségét biztosítandó – Angola egy ideig gondoskodott arról, hogy ne legyen hazánk felé tartozása. Így Magyarország volt az egyetlen, amelynek, ha rövid időre is, de nem voltak lejárt kintlévőségei az országban.²⁶

A szaktanácsadás költségeinek nagy részét Angola fedezte, Magyarország évente közel 6,5 millió forintot költött el rá. Az utolsó konzultációra Budapesten 1990. július 10-13. között került sor. Az angolai fél nem készítette el a találkozóra a megbeszélte gazdasági dokumentumokat, pénzcserét hajtott végre, amit mi elleneztünk, és nem adott időpontot a következő, novemberi konzultációra sem.²⁷ Ez utóbbi következtében hallgatólagosan véget is ért a Tallós-delegáció munkája.

1977 és 1989 között közel 140 magyar szakértő dolgozott Angolában, vagy már meglévő, és a felszabadító háborúban épen maradt, vagy a magyar kereskedelmi szállítások révén létrehozott ipari és mezőgazdasági üzemekben, telepeken. A legnagyobb létszámú szakértő csoport a fővárostól mintegy 40 km-re, Vianában létesített autóbusz összeszerelő üzemben, és a Caxito melletti Manauto 3 nevű nagyjavító-telepen dolgozott. Előbbiek Volvo alvázakra szereltek Magyarországról szállított Ikarus karosszériát, utóbbiak pedig az Ikarus buszok motorgenerálásával és karosszéria javításával foglalkoztak. Emellett két magyar gumiiipari szakértő segítségével újjáindult a luandai gumigyár, és dolgoztak kinn magyar műszaki rajzoló, malomipari, gépipari-kohászati és geológus-vízkutató szakemberek is, a 80-as évek végén pedig egy magyar közgazdász a tervminiszter személyes tanácsadója volt.

A magyar mezőgazdasági szakoktatók Uíge tartományban megszervezték a Kangolai Mezőgazdasági Középiskola újjáindítását, és talajvédelmet oktattak. A Gödöllői Agrártudományi Egyetem (GATE) egy munkatársa 1979-81 között három évet töltött kinn a huamboi főiskolán mint növénytermesztési szaktanácsadó és oktató, valamint részt vett az egyetem melletti tangazdaság kialakításában.²⁸ Magyar baromfitenyésztők segítettek megszervezni az országos tenyésztési hálózatot. Közel egy tucat állatorvosunk dolgozott a különböző tartományokban, hazánk részt vállalt a KGST 1980-as állategészségügyi, oltási

óhajaként hangsúlyozta. Magyar Országos Levéltár 005687/1983 okt. 27., ill. Magyar Országos Levéltár 001811/12/1986 okt. 20.

²⁵ Magyar Országos Levéltár 00364/3/1988 szept. 21.

²⁶ Magyar Országos Levéltár 002980/1988 jún. 20. Éves nagyköveti jelentés (Németh József).

²⁷ Külügyminisztérium Irattára 793/1991 jan. 7.

kampányában is, az Agrober és a GATE közreműködésével pedig egy magyar haltenyésztési szakértő dolgozott Huamboban két évig.

Magyar gyógyszereszek továbbá egyesítettek két gyógyszerlabort, és létrehozták az első angolai gyógyszergyárat. A Magyar Vöröskereszt egyik szakértője, Dr. Kovách Gergely 1976-ban az Angolai Vöröskereszt irányításában és az országos véradó szolgálat megteremtésében működött közre tanácsadóként, 1980-ban pedig tanulmányt készített a luandai mentőszolgálat megszervezésének módjáról.²⁹ A szervezet másik szakértője, Dr. Horváth Imre, 1981 áprilisa és júniusa, valamint szeptembere és novembere között két tanfolyamot is tartott tizenöt angolai Vöröskereszt-dolgozónak az alapfokú elsősegélynyújtásról és a házi betegápolásról.³⁰ Segítségével jött létre az Angolai Vöröskereszt Oktatási Központja, és részt vett az országos mentőszolgálat továbbfejlesztésében.³¹ Magyarország emellett küldött ki sebészt, nőgyógyászt, szülésznőt és virológust is, valamint – angolai kérésre – úszó- és futballedzőt.

Az „ittthon maradt” magyar szakértelem is vonzó volt Angola számára: már 1965-től rendszeresen fogadtunk gyógykezelésre, és legtöbbször végtagpótlásra, katonasebesülteket. 1983-tól félévenként 10 katona kezelését vállalta Magyarország, ezt szintén térítésmentes segélyként kapta az angolai hadsereg, csak az útiköltséget kellett fedezniük.³² A rehabilitáció az akkori Állami Fodor Szanatóriumában történt.³³

Segélypolitika és informális reklám: az ösztöndíj-programok

A gyarmati éra oktatási politikája és rendszere következtében Angola a függetlenség kikiáltását követően égető szakemberhiánnyal nézett szembe, ezért a középfokú végzettségű szakemberek voltak a legfontosabbak számára. 1988-ban az angolai Tervminisztérium úgy nyilatkozott, hogy a következő négy évre való szakemberszükségletük 80-90%-ának középfokú végzettséggel kellene rendelkeznie, és lehetőség szerint az oktatók képzésére kellene helyezni a

²⁸ Magyar Országos Levéltár 003826/1988 szept. 20.

²⁹ A Vöröskereszt egyébként a szakértőküldésen és tanulmányútra történő fogadáson kívül a humanitárius segélyezésben is élen járt. Nemcsak saját gyűjtéseket szervezett, hanem rajta keresztül segélyezett a Külügyminisztérium is. 1975 és 1985 között összesen több mint 50 millió forint értékű élelmiszer-, gyógyszer- és ruhasegély érkezett Magyarországról. A segélyezésben a Szolidaritási Bizottság, a Szakszervezetek Országos Tanácsa, a Magyar Nők Országos Tanácsa, és még maga az MSZMP is részt vett. Forrás: Magyar Országos Levéltár 002091/1987 márc. 25. Magyar-angolai kapcsolatok összefoglaló.

³⁰ Vöröskereszt Irattára 1981. nov. 16. Dr. Horváth Imre jelentése.

³¹ Vöröskereszt Irattára 1980. márc. 13.

³² Magyar Országos Levéltár 003343/1983 máj. 16.

³³ Interjú Szigetvári Istvánnal, a Honvédelmi Minisztérium nemzetközi együttműködéssel foglalkozó osztályának akkori angolai referensével (2006. november 23.).

hangsúlyt. Ambrósio Lukoki oktatási miniszter 1977-ben kért levélben középiskolai tanárokat: Magyarországtól 11 fizika, 11 kémia, 21 matematika, 11 biológia, 11 geológia és 5 művészeti oktatót. Arra azonban, hogy tanárokat küldjön ki, és – így jóval kevesebb pénzből megoldva – helyben képezze ki az angolai munkaerőt, Magyarország már az együttműködés legelején sem tudott vállalkozni. Lukoki azt szerette volna, ha térítésmentesen küldjük ki oktatóinkat, akik portugálul, de legalább spanyolul beszélnek. Hazánkban azonban nem volt ennyi szabad és legalább a két nyelv egyikét beszélő reálszakos tanár.

Így maradt az ösztöndíjasok fogadása, amely kétféleképpen történt. A középfokú vagy posztgraduális képzésekre és a rövidebb-hosszabb tanulmányutakra az MTE keretében és a TESCO szervezésében érkeztek az angolai diákok. Az ösztöndíjakat állami szervek, az MSZMP és különböző társadalmi szervezetek (úgy mint a Szakszervezetek Országos Tanácsa, vagy a Magyar Szolidaritási Bizottság) ajánlották fel. Az MTE egyezmény megkötésekor évente ötven ösztöndíjas fogadásában állapodtak meg az országok, de 1983 júniusában a keretet Magyarország lecsökkentette harmincra, és a keret ennyi is maradt a rendszerváltásig. A TESCO által 1992-ben készített összeállítás szerint 1977 és 1987 között többek között 26 autószerelő technikust, 21 gyógyszerészt, 18 baromfitenyésztőt, 27 elektroműszerészt képzett ki vagy képzett tovább az ország.³⁴ A TESCO révén a Gödöllői Agrártudományi Egyetem is indított három hónapos állattenyésztési továbbképző tanfolyamokat angolai szakemberek részére, 1986-ban pedig fogadtunk három futballedzőt is egy-egy hónapos továbbképzésre.

A (nem katonai) felsőfokú ösztöndíjasok fogadását a két ország közötti kulturális egyezmény és különböző munkatervek szabályozták, és a Művelődési Minisztérium Külföldi Ösztöndíjas Osztályához tartozott. A teljes egyetemi, főiskolai képzésre érkező diákok a legkülönbözőbb szakokon tanultak, mint például orvosi, gépészmérnök, villamosmérnök, jog, élelmiszerkémia, zoológus, közgazdász, vállalkozásszervezés, térképész, geofizika. Emellett rövid tanulmányútra is érkeztek küldöttségek felsőfokú ösztöndíjjal: például 1981-ben egy óvónő kéthónapos továbbképzésre, 1988-ban pedig két angolai kiadói szakember háromhetes tanulmányútra tapasztalatokat gyűjteni a hazai könyvkiadás fejlesztéséhez.

1989 előtt még évente tíz felsőfokú ösztöndíjat ajánlott fel Magyarország, 1989-ben viszont már csak hármat. 1991-től a térítésmentes képzés szünetelt,³⁵ és már csak térítésesre érkezhettek hallgatók, mivel a kormány egy határozatában megtiltotta a segélyezést.³⁶ 1981-ig Angola nem sok gondot fordított az ösztöndíjas lehetőségek kihasználására, később ugyan

³⁴ Külügyminisztérium Irattára 5371/1992 jún. 15.

³⁵ Külügyminisztérium Irattára 4087/1991 ápr. 17.

³⁶ Külügyminisztérium Irattára 272/1992 1991. nov. 7.

kitöltötte a keretet, de a jelöltek egy része nem mindig volt elfogadható nagyon alacsony képzettsége vagy magas életkora miatt. Nem mindig érkezett meg minden elfogadott jelölt sem, és az ösztöndíjat elnyertek közül is sokan lemorzsolódtak.³⁷ 1991-ig mintegy ötven angolai hallgató végzett csak.³⁸

A hazánkba érkező ösztöndíjasokat Angola választotta ki, így a jó kapcsolatok megléte volt az egyik rosta. Angola egyébként csak az oda és visszaút költségét fizette, minden mást a magyar állam fedezett. Az egyik általános probléma az ideérkezők alacsony képzettségi szintje volt, hiszen odahaza legtöbbjük kimaradt az oktatási rendszerből. Ez leginkább a felsőfokú ösztöndíjak esetében okozott gondot, de a középfokú tanfolyamoknál is alakítani kellett a képzésen. Például az 1978-ban baromfitenyésztési oktatásra érkezettek iskolai előképzettsége a magyar 6. osztálynak felelt meg, ezért először az alapismereteiket kellett pótolni, és csak utána vettek részt a betanított szakmunkás képzésen.³⁹ Zács Ágoston elmondása szerint legtöbbjük egyébként nagyon jól érezte magát nálunk, és sokan próbáltak meg valahogyan tovább maradni.⁴⁰ Ezért politikai megfontolásból egy idő után a magyar fél engedélyezte nekik, hogy három év után szabadságra hazamenjenek azért, hogy az angolai valósággal való kapcsolat ne szűnjön meg.

Az ösztöndíjas fogadás legnagyobb volumenű fejezete azonban a négyéves tiszti és a kétéves tiszthelyettesi kiképzés volt a budapesti Zalka Máté Katonai Műszaki Főiskolán, a szentendrei Kossuth Lajos Katonai Főiskolán, és a debreceni Légvédelmi Kiképző Központban. 1983 és 1992 között több mint száz angolai hallgató végezte el tanulmányait nálunk, és hazatérés után rendszerint a legmagasabb pozíciókba kerültek. A képzéseket a TAN-1, TAN-2, TAN-3, TAN-4 jelű külkereskedelmi szerződések és módosításaik szabályozták, melyeket a védelmi tárca képviselőjében a Technika külkereskedelmi vállalat kötött meg az angolai Honvédelmi Minisztérium Nemzetközi Együttműködési Kabinetjével. Az évek során a keret egyre bővült, 1988-ra például már évente 20 tiszthelyettes és 30 tiszt kiképzését vállaltuk, előbbit ingyenesen, utóbbit pedig havonta 400 USD ellenében.⁴¹ A létszám mellett a szakok is változóak voltak: úgy mint gépesített lövész, híradó, légvédelmi rakéta, rádiólokátor, páncélos- és gépjárműtechnika, hadtáp, vegyivédelem, katonai pénzügy. Képzésük a hazai viszonyokhoz is alkalmazkodott: például számukra a lövészet nem volt szükséges ugyanakkora óraszámban,

³⁷ Magyar Országos Levéltár 00725/5/1988 szept. 5.

³⁸ Külügyminisztérium Irattára 4087/T/1991 ápr. 17.

³⁹ Magyar Országos Levéltár 00682/1980 jan. 23.

⁴⁰ Interjú Zács Ágostonnal, a TESCO nemzetközi referensével, 2006. október 25.

⁴¹ Magyar Országos Levéltár 003259/1985 jún. 12.

mint a magyar tisztek számára, hiszen javarészüket gyakorlatilag a harcmezőről ült be az iskolapadba, és már élesben lőtte előtte azt, amit ott még csak gyakorolt volna.⁴²

Mivel Angola pénzügyi problémái a nyolcvanas évek közepétől egyre súlyosbodtak, ezért „nehéz devizahelyzetére hivatkozva” a hallgatók képzését már nem fizette határidőre és teljes összegben. Többször kérte a határidők módosítását, a törlesztések azonban azt követően is csúsztak. A Technika Vállalat kereskedelmi igazgatója 1992. július végi levelében 720.800 dolláros teljes tartozást jelzett az angolai félnek.⁴³ Végül 1992 augusztusában a még nálunk tanuló 82 katonai ösztöndíjast hazahívták. Ezt Manuel Quarta „Punza”, Prágából akkreditált angolai nagykövet azzal magyarázta, hogy kormánya el akarta kerülni azt, hogy az UNITA azzal vádolhassa, külföldön katonai tartalékai vannak.⁴⁴ Ezzel befejeződött az angolai tisztek és tiszthelyettesek magyarországi képzése, noha adósságuk a mai napig rendezetlen maradt.

A szakértőküldés és ösztöndíjas fogadás azon túl, hogy a magyar segélypolitika részeként segítette az angolai gazdaság és humán tőke fejlődését, gyakorlatilag informális reklámként is szolgált volna – a tervek szerint legalábbis – a magyar gazdaság megismertetésére, a magyar termékek számára piacok felkutatására, valamint különféle nyersanyagok beszerzésére, amelyekkel mi nem rendelkezünk. A valóságban azonban az elképzelések csak részben váltak valóra. Mégha szakértőink segítették is az üzleti kapcsolatok kiépítését, és az angolai ösztöndíjasokkal Magyarország igyekezett megismertetni gazdasági termelésének „eredményeit”, ez a kereskedelmi forgalomban nem érződött látványosan. A hazánkban szükséges nyersanyagok beszerzése pedig angolai árualap hiányában, pontosabban a föld mélyén maradó ásványkincsek, illetve az el nem vetett magok, vagy betakarítatlan termények miatt egyáltalán nem valósult meg. A konkrét eredmények eléréséhez – két szóban összefoglalva – két dolog lett volna szükséges: nagyobb tőke és több idő.

⁴² Az egyes szakokra Angolának minimálisan 5 főt kellett terveznie. A küldendő hallgatók kiválasztását ő végezte, de legalább tíz osztályos vagy annak megfelelő végzettséggel rendelkezőket lehetett csak elküldeni. Sok esetben azonban végül nem érkezett meg annyi hallgató, mint ahány helyet biztosítottunk. De előfordult az is, hogy át kellett ütemoznünk a tiszthelyettesek csoportját a következő tanévre, mivel a képzési szerződés aláírása többszöri sürgetésre sem történt meg. Magyar Országos Levéltár 00280/2/1986 jún. 25.

⁴³ Ez hivatalos MNB árfolyamon akkor közel 56 millió forintot jelentett. Külügyminisztérium Irattára 272-3/1992 júl. 31.

⁴⁴ 1991. május 31-én az MPLA és az UNITA megkötötte első békeegyezményét, a Bicesse-i Egyezményt, amely előírta a két fél hadseregéből toborzott közös haderő felállítását, a hadseregbe nem belépők számára pedig a kötelező lefegyverzést és leszerelést. A békekötés ellenére a két fél közötti viszony azonban továbbra is feszült maradt. Ennek egyik fő oka az volt, hogy egyik oldal sem volt hajlandó teljesen leszerelni haderejét, felkészülve arra a helyzetre, ha

Ikarus busz, híradástechnika, gyógyszerek, naposcsibe – Angola mint felvevőpiac

Magyarország „szürkeállományán” kívül igyekezett ipari és mezőgazdasági termékeinek is piacot találni Angolában. 1977 szeptemberében kereskedelmi hazánk megállapodást kötött Angolával, legnagyobb kedvezményes elbánást, gazdasági vegyesbizottság létrehozását, valamint szabad devizában történő elszámolást ígérve. A Külkereskedelmi Minisztérium még ebben az évben kereskedelmi kirendeltséget is alapított, igaz ekkor még csak a magyar nagykövetséghez tartozó kis „melléképületben”, mindössze egy írógéppel, egy asztallal és egy ládával, rajta pedig egy telefontal.⁴⁵

Ha már Magyarországnak szovjet nyomásra részt kellett vennie a KGST angolai tevékenységében, akkor azt igyekezett úgy megvalósítani, hogy számára is előnyös legyen. A „kölcsönös előnyök alapján történő együttműködés” hirdetése különösen a nyolcvanas évek közepétől, az ország saját gazdasági helyzetének súlyosbodásával és az angolai adósságok halmozódásával párhuzamosan vált hangsúlyossá. A két ország gazdasági-kereskedelmi kapcsolatai azonban a rendszerváltásig eléggé egyoldalúak maradtak: szinte kizárólag Magyarország exportált Angolába. A magyar külkereskedelmi vállalatok kértek ajánlatot kávé kivül szizálra és ipari gyémántra is, de Angola kávé kivül mást nem tudott felajánlani. Ez utóbbit is csak 1980-ig vásárolta hazánk, legközelebb majd csak 1986-ban vett a Monimpex kávé nagyon kis mennyiségben, mivel Angola mással már nem tudott fizetni.

Magyarország évente általában 4-5 millió dollár értékben exportált.⁴⁶ A fő tételeik az autóbuzsmotor, alkatrészek, karosszéria-elemek, telefonközpont, műszerek, gyógyszerek, vákuumtechnikai cikkek, lábbeli, szárzészta, tenyésztozás, naposcsibe és takarmány voltak. A nagyköveti jelentések szerint 1979-ig az MNB igyekezett fékezni a magyar vállalatok angolai szállításait.⁴⁷ Feltehetően azért, mert tartott attól, hogy a cég- illetve bankhiteleket, amelyben az ügyletek döntő részben bonyolódtak, Angola végül nem fogja törleszteni. Hasonló okok miatt 1979-től pedig a Külkereskedelmi Minisztérium szabott meg időről-időre egy felső határt, amelyet a kivitelen nem lett volna tanácsos túllépni. 1985-re például 30-40 millió dollárnyi exportot tartott a Minisztérium reálisnak, ennél többre már csak kedvezőtlen feltételű kormányhitellel lett volna lehetőség. 1988-ban még 8,1 millió dollár volt a magyar kivitelen, de

újra kitörne a fegyveres konfliktus. 1992 nyarának végére tehát még mindig rendelkezett mindkét fél hadseregének döntő részével. Külügyminisztérium Irattára 6628/1992 aug. 28.

⁴⁵ A kirendeltséget Perjés Sándor állította fel, majd 1977 szeptemberétől Fiszter Tamás, 1981-től Edelenyi Iván, 1983-tól Schiller József, majd 1985-ben ismét Perjés Sándor vezette, aki később, 1989-ben a bezárást is levezényelte. Interjú Perjés Sándor volt kereskedelmi tanácsossal, 2006. november 27.

⁴⁶ Magyar Országos Levéltár 001016/1983. febr. 1.; 002295/1987 ápr. 7.; 001820/1988 márc. 28.

⁴⁷ Magyar Országos Levéltár 001016/1983 febr. 1.

hamarosan, a rendszerváltást követően a nullára estek vissza szállításaink.

A magyar Ikarus buszok Angolát is meghódították: 1979-ben a Mogürt külkereskedelmi vállalat tizenegy évre szóló megállapodást kötött az ENACMA angolai vállalattal magyar Ikarus autóbusz-karosszéria kiszállítására, amelyet a már említett vianai telepen szerelt rá Volvo és Scania alvázakra a székesfehérvári gyárból kiküldött egyszerre tíz-tizenkét szakember.⁴⁸ 1990-ig összesen 9000 db busz legyártása volt a terv. A céghitelben kivitelezett szállítás azonban – a törlesztések folyamatos csúszása miatt – általában lassan haladt, és az első hét évben a tervezett 9000 busznak csak a tizede készült el. Az autóbusz kooperáció másik ága a buszok motorgenerálása és karosszéria javítása volt a Manauto 3 telepen. A Mogürt 1980-ban kötött szerződést 1,5 millió dollár értékben alkatrészek szállítására és a pécsi Pannonautó szakembereinek kiküldésére. A Mogürtnek egy ideig az angolai vállalkozása volt a legnagyobb hasznot hozó üzlete az összes közül. Az autóbusz kooperáció kétségkívül látványos is volt, és a teljes magyar exportnak is mindvégig közel felét-kétharmadát adta. A 80-as évek végére azonban az angolai vállalat már egyre kevésbé tudott fizetni a szállításokért és a szakértőkért. Mivel az állami vállalat Mogürt is pénzügyi gondokkal küszködött, viszonzásul leállította a hitelben történő szállításokat.

Az autóbuszgyártással és javítással kezdetben nagy tervei voltak az angolai kormánynak. Még maga Neto határozta el, hogy a magyarok segítségével fogja megszervezni Luanda tömegközlekedését járművekkel, szervízzel és kiképzett személyzettel együtt. De a magyar gazdasági vezetésnek is nagy tervei voltak. Az angolai és a mozambiki gyárral és a szükséges alkatrészeket gyártó helyi magyar üzemekkel együtt egy egész Dél-Afrikát ellátó vállalkozást szeretett volna létrehozni. Ez azonban – mint tudjuk – nem valósult meg.

1981-től kezdve a BUDAVOX külkereskedelmi vállalat is folyamatosan szállított Angolába különböző, a Budapesti Rádiótechnikai Gépgyárban készült híradástechnikai cikkeket, URH és SWR berendezéseket, telefonközpont alkatrészeket. A Mogürt után általában a második legnagyobb forgalmat realizálta, 1986-ban például az angolai összexport közel harmadát. A szállítások értékének későbbi ingadozása évi 152 ezer és 2,5 millió dollár között tulajdonképpen a rendszertelen megrendeléseknek, és főleg az angolai fizetőképesség alakulásának, a szállítások leállításának, majd újraengedélyezésének volt köszönhető.

A Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát 1979-től broyler csirkéket és tenyésztőjásokat szállított, amely angolai kivitelünknek körülbelül 15%-át tette ki, ám a program a 1980-as

évekre hanyatlani kezdett. A kétoldalú mezőgazdasági megállapodás keretében Magyarország Kadán létrehozott egy sertéstelepet is, Huamboban pedig az Agroinvest külkereskedelmi vállalat és a szarvasi Mezőgazdasági Főiskola szakemberei édesvízi haltenyésztő telepet indítottak be. Ezek azonban nem voltak annyira eredményesek, mint a baromfitenyésztő telep,⁴⁹ és a 80-as évek végén szintén bezártak.

A magyar külkereskedelem negyedik fő területe a kiszerezelt gyógyszerek és orvosi berendezések szállítása volt. Előbbit a MEDIMPEX gyógyszer- külkereskedelmi vállalat végezte, és az exportnak körülbelül hasonló hányadát tette ki, mint a naposcsibe-ügylet. A MEDIMPEX jól kifizetődőnek tartotta az angolai üzletet, szívesen növelte is volna a jelenlétét.⁵⁰ Angola igénye szintén többszörös lett volna a nem létező hazai gyógyszergyártás és az egészségügyi ellátás katasztrófális szintje miatt, de fizetési nehézségei miatt a gyógyszer szállítások a nyolcvanas évek végére leálltak. Orvosi berendezéseket a MEDICOR szállított, 1981-ben például 20 millió dollár értékben a lubango-i és malanje-i kórházba.⁵¹

Az első években ruházati cikket is adott el Magyarország a Hungarotex és a Tanimpex révén, majd 1979-ben ezeknek majdnem 60%-os arányát az összes exportban a gépipari termékek váltották fel, például a Komplex vállalat nagy mennyiségű kombájnadapter szállításai. Emellett rengeteg terve volt még a magyar gazdasági vezetésnek, többek között például Tungsram lámpagyár és fénycsőgyár létesítése Huamboban, a Videotonon keresztül televízió-összeszerelés és -szerviz, kohászati, öntödei, kábelgyártási együttműködés, cipő- és konfekcióüzemek létesítése, vagy egyes trópusi növények angolai termesztése, mivel Kubában az ország ilyen irányú tervein nem váltak valóra. Sok egyéb tervhez hasonlóan azonban, mint kiderült, Angolában sem.

Leszállóágban

Az Angolai Nemzeti Bank 1981 szeptemberéig gondoskodott a Magyar Nemzeti Banknál lévő számlájának fedezetéről, ezt követően azonban már folyamatosan nőtt a rajta

⁴⁸ Kezdetben egyébként a karosszériákat Ikarus alvázakra szerelték, de ezek a buszok nem bírták a luandai „terepet”. Az emberek a hátsó részen összezsúfolódtak, és a túl nagy terhelés miatt az alváz kettétört, a busz hátulja leszakadt.

⁴⁹ A naposcsibéket a MALÉV IL-18-as teherszállító járatával vitték Budapest-Tripoli-Cano-Luanda útvonalon, majd onnan le még 500 km-re a Bábólna cacusoi telepéig, Malanje tartományban. Az elhullás nagy volt, gyakran az állatok közel fele is elpusztult a hosszú út során. A telep a nyolcvanas évek vége felé már hanyatlott, majd be is zárt, mivel Angola egyrészt szállításainkat már nem tudta fizetni, másrészt nehezen szerzett be takarmányt, sőt az is előfordult, hogy elegendő élelem híján a helyi lakosok ették meg a tápot. Magyar Országos Levéltár 002699/1980 ápr. 1.

⁵⁰ Magyar Országos Levéltár 002295/1987 ápr. 7

⁵¹ Magyar Országos Levéltár 002678/2/1981 máj. 21.

lévő tartozás. Így a két ország gazdasági kapcsolatai megtorpantak. Végül a Külkereskedelmi Minisztérium 1982 februárjában teljesen leállította a szállításokat, nem adott ki újabb céghitel-engedélyeket, a készpénzes ügyletkezhez külön engedélyt kellett kérni, és csak harmadik országbeli bankgarancia mellett engedte a kiszállítást. Emellett Angolát a pénzügyi megítélés szempontjából szigorú elbírálás alá vont, egyedileg ellenőrzött „C” kategóriájú országok csoportjába sorolta.

Angola így kénytelen volt moratóriumot kérni, ahogyan minden hitelezőjétől, nyugati tőkés országoktól és a szocialista országoktól egyaránt. 1989-ig Magyarország többször kötött adósság-átütemezési megállapodást Angolával, és a törlesztések átmenetileg szépen lassan meg is indultak. Ebben nagy szerepet játszott az, hogy az angolai vezetés ügyelt arra, ne terheljék pénzügyi problémák a már említett Tallós-delegáció munkáját.⁵² Az adósság, amely a Pénzügyminisztérium adatai szerint 1998-ban már összesen 14 millió dollárra (2,7 millió dollárnyi tartozás és a különböző késedelmi kamatok) rúgott,⁵³ végleges behajtására az idők elteltével egyre kevesebb remény mutatkozott. Budai János pretoriai nagykövetnek az 1998 márciusában a Pénzügyminisztériumhoz küldött faxában az olvasható, hogy az angolai legfelsőbb vezetés prioritást állított fel a visszafizetésre, és „a magyar követelés ebben nem szerepel”. Az angolai adósságot végül 2002-ben – a kubai tartozással együtt – a külföldi adósságok egy részének kezelésével foglalkozó Magyar Követeléskezelő Rt.-nek adtuk át.

Bár az első adósság-átütemezés után a Külkereskedelmi Minisztérium újra engedélyezte a szállításokat, az utalások későbbi sorozatos elmaradása kedvét szegte a cég- vagy bankhitelben szállító vállalatoknak, és csökkentették kivitelüket. A nyolcvanas évek elejétől már maga a magyar gazdaság is súlyos nehézségekkel nézett szembe, és Angolához némiképp hasonlóan hazánk is adósságcsapdába került.⁵⁴ Magyarország helyzete ugyan kétségkívül sokkal jobb volt, hiszen a gazdaság és az infrastruktúra jóval fejlettebb volt. Ugyanakkor, az alapvetően térítésmentesen, más szóval „segélyezéssel” nyújtott szolgáltatásokra épülő külgazdasági kapcsolatokban, mint amilyen Angola esete is volt, takarékoskodni kellett. A takarékoskodást jól illusztrálja az 1987-ben kiutazó Németh József nagykövet alaputasítása: „a kapcsolatfejlesztésben keressük azokat a lehetőségeket, melyek csekély, számunkra elviselhető anyagi ráfordítással (pl. szolidaritási üzenetek, nyilatkozatok, gyógykezelés, üdülés, ösztöndíjak) számottevő politikai eredményt hoznak”, illetve „gazdasági kapcsolatainkban őrizzük meg azokat a területeket, melyeken eddig fizetőképes kereslet

⁵² Magyar Országos Levéltár 00364/3/1988 szept. 21.

⁵³ Külügyminisztérium Irattár 2767/1998 márc. 9.

⁵⁴ Pritz Pál: Magyarország külpolitikája a 20. században in: Gazdag Ferenc-Kiss J. László (szerk.): *Magyar külpolitika*

mutatkozott”. Továbbá: „Angolába irányuló nemzetközi segélyek esetén keressük a lehetőséget, ahol harmadik fél finanszírozásával megvalósuló programban kivitelezői vagy tanácsadó-szakértői feladatot elláthatnánk”.⁵⁵ 1986-tól azonban a TESCO, miután mozambiki irodáját is bezárta, inkább a forint kiadást igénylő ösztöndíjas képzést próbálta előtérbe helyezni, és nem szorgalmazta a devizakiadással járó szakértői csoportok kiküldését.⁵⁶ Magát a külföldi szakértők alkalmazását Angola is inkább csökkenteni akarta, mivel elég nagy összeget vont el az államkasszából. Sokuknak egyébként nem is tudott tényleges munkát adni, mert a termelés a gazdasági nehézségek miatt több üzemben állt, így kihasználatlanul voltak az országban.

Míg a nyolcvanas években egymást érték a különböző politikai és katonai delegációk, pártmunkás küldöttségek és társadalmi szervezetek látogatásai, pártvezetők, tisztek és tisztii házaspárok érkeztek nyaranta üdülésre, mindamelllett hogy a már eddig említett területeken építgették az országok a kétoldalú kapcsolatokat, a rendszerváltással Angola szinte teljesen kikerült a magyar külpolitika látómezejéből. A rendszerváltást követően ugyanis a hazai külpolitika elsődleges törekvése a nyugat-európai politikai, katonai és gazdasági közösségbe történő integráció, a szomszédos országokkal való viszony rendezése, a jószomszédi viszony kialakítása és az ott élő magyar kisebbségek érdekeinek és jogainak érvényesítése lett. Ez, valamint a szovjet tömbbel kialakított intézményes kapcsolatok leépítésének szándéka az Angolával fenntartott kapcsolatokra is hatással volt.⁵⁷ Kétoldalú kapcsolataink mind politikai, mint gazdasági téren minimális szintre süllyedtek vissza. Az utolsó államfői – egyben angolai részről bármilyen hivatalos – látogatáson 1989 szeptemberében Dos Santos már inkább csak a Magyarországon végbemenő politikai és gazdasági reformokról kívánt tájékozódni, újabb gazdasági megállapodásra pedig nem is törekedett. Hazai részről viszont elhangzott, hogy Magyarország ezentúl csak vállalati vagy banki szintű barterügyletben látja lehetségesnek a kereskedelmi kapcsolatokat (mivel Angola pénzzel szinte egyáltalán nem tudott fizetni), illetve esetleg az élelmiszeripar és könnyűipar területén.⁵⁸

1992 novemberében a fegyveres harc újbóli kirobbanása és az egyre romló biztonsági helyzet miatt a magyar Külügyminisztérium evakuálta a teljes luandai magyar nagykövetséget. Ekkor a külügyi tárca – az ENSZ fokozódó angolai szerepvállalása, a Biztonsági Tanácsban és

a 20. században. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2004. 13. o.

⁵⁵ Magyar Országos Levéltár 003789/1987 okt. 9.

⁵⁶ Magyar Országos Levéltár 0033296/1989 aug. 8.

⁵⁷ Még akkor is, ha közben 1990-91 során Angolában is lezajlott egy hasonló rendszerváltás: áttérés az egypártrendszerrel és szocializmusról a plurális demokráciára és egy liberálisabb gazdaságpolitikára. Noha ez az áttérés és demokratizálódás tulajdonképpen még mai napig sem fejeződött be.

⁵⁸ Magyar Országos Levéltár 002050/17/1989 szept. 15.

az UNAVEM II.-ben⁵⁹ való magyar részvétel, valamint vagyonvédelmi szempontok miatt – még a mielőbbi visszatérést látta indokoltnak. 1993. június 30-án azonban külügyi költségvetési nehézségekre hivatkozva mégis hivatalosan bezárta a külképviseletet.⁶⁰

Utószó helyett – a jövő perspektívái

A külképviselet bezárását követően a magyar jelenlét gyakorlatilag már csak az ENSZ 1991 júniusa és 1995 februárja között szolgálatot teljesítő, a már említett Bicesse-i Egyezmény aláírását követő békefolyamatot ellenőrző UNAVEM II. misszióban, majd ennek meghosszabbításában, az UNAVEM III.-ban részt vevő tizenöt fős katonai, illetve tíz fős katonai és nyolc fős rendőri megfigyelői kontingensre korlátozódott. 1997-ben egyébként az 1988. óta Prágából Budapestre akkreditált angolai nagykövet, Manuel Quarta „Punza” levelet adott át Göncz Árpád köztársasági elnöknek, amelyben Dos Santos kifejtette, hogy szeretnék kétoldalú kapcsolatainkat a korábbi szintre emelni, mivel az együttműködés volumene elmarad a lehetőségektől. Azt írta, a kapcsolatfejlesztésben Magyarországnak kellene a hídfőállásnak lennie a térségben.⁶¹ 2001-ben Chicoty angolai külügyminiszter-helyettes érkezett Magyarországra, kezdeti lépésként a kapcsolatok újrafelvételére. Elmondta, a magyar vállalatok számára lenne lehetőség az angolai infrastruktúra újjáépítésében és az évente megrendezett angolai nemzetközi vásáron is részt vehetnének.⁶²

Magyarország az Európai Unióba való 2004-es belépésével a közös uniós kül- és biztonságpolitikához, valamint nemzetközi fejlesztéspolitikához is csatlakozott. Ez utóbbi Angola és Magyarország viszonylatában tulajdonképpen a nyolcvanas évek együttműködése folytatásának alapja is lehetne. Noha az afrikai ország nem szerepel hivatalos NEFE-partnerországainak listáján, ez a lista nem véges és nem módosíthatatlan. Bár az elmúlt néhány évben hivatalos szinten nem történt jelentős előrelépés kétoldalú kapcsolatainkban, a magyar vállalatoknak továbbra is számos lehetősége lehetne az angolai infrastruktúra újjáépítésében történő részvételre: akár szakértők kiküldésével, akár gépek és berendezések exportjával. Nagyobb projekteknél elsősorban multilaterális formában, harmadik fél finanszírozásával tudnának részt venni, mivel önálló afrikai beruházásokhoz általában még nem elég tőkeerősek.

⁵⁹ Az ENSZ Második Angolai Ellenőrzési Missziója – eredeti nevén: United Nations Angola Verification Mission II.

⁶⁰ Előbb a hararei, majd a lisszaboni követ akkreditálásával akartuk a diplomáciai úrt kitölteni, végül az ezredforduló után a pretoriai követet akkreditáltuk. Új külképviselet megnyitására ugyanis nem volt lehetőség, a korábbi 10 nagykövetség helyett is már csak 3 működött a fekete-afrikai térségben, azok is csak kis létszámmal.

⁶¹ Külügyminisztérium Irattár 5113-1/1997. máj. 30.

A korábbi együttműködés egyébként jó alapot teremthet a jövőbeni részvételre.⁶³

2004 szeptemberében Angola megnyitotta nagykövetségét Magyarországon, amely kétségkívül elősegítheti majd a kétoldalú együttműködést. João Miguel Vahekeni, Angola jelenlegi magyarországi nagykövete a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésének néhány jövőbeli lehetséges irányáról a következőképpen nyilatkozott: „Nem arról van szó, hogy pénzt kérünk, egyáltalán nem. Angola egy hatalmas ország, amely az újjáépítés fázisában van. Újra kell építeni a lerombolt infrastruktúrát, a kis falvakat, újjászervezni az iskolákat, a mezőgazdaságot, és vezetni őket. Partnereket keresünk, mérnököket, orvosokat, geológusokat, stb., akik részt vesznek ebben az újjáépítésben”.⁶⁴

⁶² Külügyminisztérium Irattár 2801-1/2001. máj. 2.

⁶³ Egyébként az ellenzék azóta meghalt vezetője, Jonas Savimbi is úgy nyilatkozott, hogy ha Angolában kialakul egy másféle rezsím, akkor az NDK és a csehek részéről nem tartanának igényt az együttműködésre – a magyarok számára viszont lenne lehetőség az angolai piacon. Forrás: Interjú Gulyás András volt luandai magyar nagykövettel, 2006. november 24.

⁶⁴Interjú João Miguel Vahekenivel, Angola jelenlegi budapesti nagykövetével, 2006. október 25.

Rácz András:

Az EU Belarusz-politikája és a belarusz EU-politikák

A tanulmány célja, hogy összehasonlítsa az Európai Unió Belarusszal kapcsolatos politikai céljait és eszközeit a belarusz EU-politikákkal. A többes szám használata nem véletlen, egyik oldalon sem beszélhetünk ugyanis homogén megközelítésekről. Brüsszel markánsan különböző politikát folytat a belarusz kormánnyal, illetve az ellenzékkel szemben, és Belarusz esetében is élesen el kell különíteni a rezsimit és az ellenzék álláspontját, melyek között alig van bármiféle átfedés. Az uniós célok, szándékok és a rendelkezésre álló politikai eszközök viszont egészen más jellegűek, mint amire akár a belarusz kormány, akár az ellenzék fogékony lenne. Alapvetően ez okolható az EU mint szervezet Belarusszal kapcsolatos relatív tehetetlenségéért.

Ezzel együtt a szerző nem e tehetetlenség fenntartása, vagy a teljes nem-cselekvés mellett érvel, mindössze igyekszik megfelelő kritikával illetni az EU lépéseit, bemutatva azoknak másik oldalát, a „fogadó fél” perspektíváját is. Teszi mindezt abban a reményben, hogy a hibák, gyengeségek nevesítésével hozzájárulhat egy hatékonyabb uniós Belarusz-politika kialakítására irányuló gondolkodáshoz.

Belarusz az EU külpolitikájában

A kilencvenes évek elejének biztató időszaka után az Európai Unió és Belarusz kapcsolatai gyors ütemben elhidegültek, miután 1994-ben Alekszandr Lukasenko¹ – nem mellesleg: teljesen demokratikus választás útján – hatalomra került. Az ország néhány év alatt erősen autoriter, diktatórikus rezsimmé vált. Az Európai Unió ennek megfelelően 1997-től „befagyasztotta” az együttműködést Belarusszal: felfüggesztették a Partnerségi és Együttműködési Megállapodás aláírásáról szóló tárgyalásokat, és a különféle segély- és támogatási programokból is csak minimális összegek jutnak Minszkeknek.

* Rácz András a Magyar Külügyi Intézet tudományos munkatársa. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen végzett történész-politológusként 2004-ben, szakterülete az EU kül- és biztonságpolitikája, és ennek megjelenési formái a poszt-szovjet térségben. Emellett különféle hadtörténeti és haditechnika-történeti kérdések iránt is érdeklődik. Angol, német, orosz és lengyel nyelven beszél.

A 2000-es évek elején viszont jelentősen megnőtt az EU érdeklődése általában Kelet-Európa iránt, beleértve Belaruszt is. Ahogy ugyanis kezdett realitássá válni a 2004-es bővítés, a brüsszeli döntéshozók felismerték, hogy a korábban alapvetően elhanyagolt kelet-európai politikai és biztonsági problémák sokkal közelebb kerülnek majd az EU határaihoz. Ehhez járult még az uniós közös kül- és biztonságpolitikának az 1999-es kölni csúcs óta folyamatosan növekvő önbizalom- és ambíció-szintje, amely többek között az európai szomszédságpolitika (European Neighbourhood Policy) megindítását is eredményezte. Külső tényezőként megemlíthető még Vlagyimir Putyin elnökké választása, amely általánosságban is megnövelte a kelet-európai térségre irányuló nemzetközi figyelmet.

A célok – az ENP és a „non-paper”

Az EU-nak Belarusszal kapcsolatos céljait és szándékait először a 2004 májusában kiadott ENP Strategy Paper foglalta össze. Noha országtanulmány (Country Report) még készült Belarusról, ezt azonban nem követte a más ENP országok esetében szokásos cselekvési terv (Action Plan) kidolgozása. A Lukasenko-rendszer részéről ugyanis teljes volt az érdektelenség, továbbá a 2004. októberi, eleve sajátos körülmények között zajló parlamenti választásokat követő megtorlás-hullám megakadályozta a politikai kapcsolatok újraélesztését.

Az erősen manipulált 2006-os elnökválasztást, és az ellenzékkel szembeni hatósági fellépést követően az EU megpróbált más eszközöket találni a Belarusszal való kapcsolatok élénkítésére annak érdekében, hogy elérje az emberi jogok fokozottabb tiszteletben tartását. A kezdeményezés motorjai a keleti EU-tagállamok voltak, elsősorban Lengyelország, Litvánia, Lettország, Csehország és Szlovákia. A legfontosabb, máig alapvető jelentőségű uniós dokumentum a 2006. november 21-én kiadott úgynevezett „non-paper” volt, amellyel az EU első alkalommal próbálta közvetlenül a belarusz lakosságot és társadalmat megszólítani.

A „non-paper”, melynek hivatalos címe a *What the European Union could bring to Belarus* volt,² felsorolta mindazon területeket, amelyeken a fokozottabb EU-Belarusz együttműködés komoly előnyökkel járhatna a belarusz lakosság számára: új munkahelyek teremtése, javuló egészségügyi helyzet, jobb közlekedés és energia-ellátás, a jogegyenlőség biztosítása az igazságügyi szektor reformján keresztül és intenzívebbé váló határmenti együttműködés. Mindezek előfeltételeként az EU elvárta, hogy a belarusz rezsim tartson

¹ Mivel a belarusz személynevek belarusz írásmódja kapcsán a különböző források eltérő alakokat használnak, jelen tanulmány szerzője a belarusz neveket az orosz alakjukból írja át a vonatkozó magyar helyesírási szabályok szerint.

² *Non-paper. What the European Union could bring to Belarus.* 21st November, 2006.

demokratikus választásokat, engedélyezze a szabad véleménynyilvánítást, a gyülekezéshez való jogot, és a tisztességes, átlátható bírósági eljáráshoz való jogot. A dokumentum tehát alapvetően a lakosság megszólításán keresztül kívánt hatni a rendszerre, amire érdemi esély viszont csak egy eleve demokratikus berendezkedés esetén kínálkozott volna.

Szimbolikus értékét nem számítva a „non-paper”-nek csak igen csekély gyakorlati jelentősége volt. Egyrészt eleve nem volt megoldott, hogy ez a kvázi-felhívás egyáltalán eljusson a belarusz lakossághoz. Másrészt az üzenet értelmezését maguk a kritizált hatóságok végezhették, hiszen az EU-nak a dokumentum kibocsátásával lényegében ki is merültek a kommunikációs eszközei a rezsim – később tárgyalandó – információs monopóliuma miatt. Harmadrészt, éppen a rendszer zártságából adódóan, igen nehéz meghatározni az uniós üzenet eredményességét, azaz hogy gyakorolt-e ez bármilyen hatást a belarusz lakosságnak az EU-ról alkotott képére.

Az EU politikai eszközei a Lukasenko-rendszerrel szemben

Mint láttuk, a 2006-os elnökválasztást követően felmerült a kérdés, hogyan tudna az EU fokozottabb nyomást gyakorolni a belarusz döntéshozó eliteire anélkül, hogy ez a lakosságot különösebben hátrányosan érintené. Mostanáig összesen három ilyen, jelentősebb politikai lépésre került sor: az első volt a rendszer vezető funkcionáriusai ellen elrendelt uniós beutazási tilalom, a második az EU területén lévő bankszámláik befagyasztása, a legújabb pedig a GSP (Generalized System of Preferences) kedvezmények megvonása. Az alábbiakban ezek hatását elemzem.

Beutazási tilalom

A beutazási tilalmat mint politikai nyomásgyakorlási eszközt az EU először 2004 novemberében alkalmazta Belarusszal szemben. Ekkor az Európai Tanács négy olyan vezetővel szemben rendelt el ilyen intézkedést, akiket közvetlenül felelősnek tartottak a 2004. októberi ellenzéki megmozdulások szétveréséért, illetve felmerült a nevük három ellenzéki aktivista és egy újságíró eltűnésével kapcsolatban is. A négy nevet tartalmazó lista már december 13-án bővült további két fővel, miután felkerült rá a Központi Választási Bizottság vezetője, és a minszki készenléti rendőri erők (OMON) parancsnoka is.

http://ec.europa.eu/external_relations/belarus/intro/non_paper_1106.pdf Internetről letöltve 2006. november 15.

A 2006-os elnökválasztást követően az EU a tilalmi lista további bővítése mellett döntött, így felkerültek mindazok, akik akár a kampány, akár a választás során elkövetett szabálytalanságok fő felelősei voltak, vagy az ellenzéki demonstráció szétverésében, illetve az azt követő megtorlásban játszottak vezető szerepet. Jelenleg az uniós beutazási tilalom 31 főt érint, beleértve az elnököt is.³

Egyes szakértők, valamint a demokratikus ellenzék tagjai a beutazási tilalmi lista további bővítését szorgalmazzák, arra hivatkozva, hogy a tilalom csak akkor lenne valóban hatékony nyomásgyakorlási eszköz, ha minden egyes, az elnyomó intézkedések meghozatalában, illetve végrehajtásában érintett személyre vonatkozna. Valójában viszont az egész rendszer hatékonysága erősen megkérdőjelezhető. Egyrészt csak a felsorolt tisztségviselőkre vonatkozik, a helyetteseikre, megbízottakra és képviselőikre nem, tehát érdemben nem hátráltatja Belaruszt a diplomáciai kapcsolatok fenntartásában. Már csak azért sem, mert a tilalom hatálya alá tartozó személyek legtöbbször kelet felé teszi, nem pedig az Európai Unió irányába. Másrészt a diplomáciai kapcsolatok bizonyos szintjének fenntartása az uniós tagállamoknak is érdeke, ergo a tilalom ellenére is folyamatosan tartanak szakmai (elsősorban gazdasági és kulturális) jellegű konzultációkat a belarusz hivatalos szervekkel. A tilalom tehát leginkább azt eredményezi, hogy a rezsim alacsony beosztású, korlátozott mandátummal rendelkező képviselőket küld külföldre tárgyalni. A beutazási tilalom további kiterjesztése viszont éppen azokat a középszintű, alapvetően szakmai munkát végző tisztségviselőket idegenítené el az EU-tól, akikre a majdani átmenet folyamatának tényleges levezénylése hárulhat. Mindezek alapján a beutazási tilalmi lista nem tekinthető többnek, mint az emberi jogok tisztelete iránti uniós elkötelezettség demonstrálására szolgáló eszköznek, amelynek tényleges hatása elhanyagolható.

A bankszámlák befagyasztása

A beutazási tilalom elrendelésével majdnem egy időben, 2006. május 19-én az Unió elrendelte, hogy 36 vezető belarusz tisztségviselőnek az EU területén vezetett bankszámláit határozatlan időre fagyasszák be. Az első hallásra radikális intézkedésnek valójában alig volt

³ A lista megtekinthető: *GAERC Press Release No. 8219. 10-11th April, 2006.* 12. o. http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/gena/89219.pdf Internetről letöltve 2006. május 2.

⁴ Kivételt jelent Nyikolaj Cserginyec, a Felsőház Nemzetközi Ügyek és Nemzetbiztonsági Bizottságának elnöke, és helyettese, Szergej Kosztyan.

valami hatása, nem számítva az azonnali és nehezen komolyan vehető belarusz választ, amely néhány, „meg nem nevezett EU-politikus” Belaruszban tartott bankszámláinak (?) befagyasztásáról szólt. A fő probléma az, hogy az uniós döntést hónapokig tartó, nagy sajtónyilvánosságot kapó vita előzte meg, így a szóban forgó belarusz vezetőknek bőven volt idejük bankszámláikat máshol biztonságba helyezni. Ez a „máshol” elsősorban svájci, szaúd-arábiai és szíriai pénzüzeteket jelent – az említett országok pedig természetesen nem csatlakoztak az uniós döntéshez, emiatt aztán semmiféle érdemi eredmény nem várható ettől a lépéstől.

A GSP kedvezmények felfüggesztése

Hosszas, tulajdonképpen már 2000 óta tartó viták után 2006. december 20-án az Európai Tanács elfogadta a Belaruszra vonatkozó GSP (Generalized System of Preferences) kereskedelmi kedvezmények határozatlan idejű felfüggesztését. A döntés hat hónappal később, 2007. június 21-én lépett hatályba. A lépés kiváltó okai az ILO-tól (International Labour Organization – Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) érkező panaszok voltak, amelyek arra vonatkoztak, hogy Belaruszban korlátozzák a munkavállalók szakszervezeti jogait. Noha a hathónapos haladék mögött megfigyelhető volt az a brüsszeli szándék, hogy rávegyék Minszket az érintett emberi jogok fokozottabb tiszteletben tartására, a rezsim ellenállt a nyomásnak, és nem teljesítette az ILO által megfogalmazott tizenkét ajánlás mindegyikét – ami azt illeti, az érdemi változásra vonatkozóak közül egyet sem. Ennek megfelelően június 21-én az EU felfüggesztette a GSP kedvezmények alkalmazását.

A lépés hatékonysága több okból is erősen megkérdőjelezhető. Először is, alapvetően antidemokratikus jellegéből adódóan bizonyos követeléseket a rezsim – egyelőre – nyilvánvalóan nem fog teljesíteni, jelesül a szabad egyesülési és szervezet-alapítási jogra vonatkozókat. Mivel a Lukasenko-rendszer a független civil társadalmi kezdeményezéseket fenyegetésnek tekinti, semmi meglepő nincs abban, hogy nem volt hajlandó garantálni a független szakszervezetek működési jogait.

Másodszor, a GSP kedvezmények megvonása által okozott, az EU által eredetileg 3-400 millió dollárra becsült veszteségéről mostanra kiderült, hogy valójában csak körülbelül 30 és 70 millió dollár közé tehető – ami természetesen jelentős összeg, de messze van attól, hogy a

rendszer létrejöttére fenyegetést jelentsen. Ennek fő oka, hogy a rezsim fő bevételi forrását jelentő olajexportot a döntés csak igen kis mértékben érintette.⁵

Harmadszor, a GSP felfüggesztésére adott azonnali válaszreakcióként 2007 nyarán lényegesen keményebbé vált az ellenzékkel kapcsolatos fellépés, ami éles ellentétben állt a tavasz folyamán, a hathónapos „haladék” idején tanúsított, sokkal mérsékeltebb hatósági magatartással.

Negyedszer, Lukasenkonak sikerült a kedvezmények felfüggesztéséről szóló döntést úgy tálnia a hazai közvélemény számára, mintha az EU a belarusz ellenzékkel együttműködve „szankciókkal zsarolná” Belaruszt.⁶ Állítása szerint az EU ezzel „megmutatta az igazi arcát”.⁷ Noha a kommunikációnak a belarusz lakosságra gyakorolt hatását rendkívül nehéz mérni, előfordulhat, hogy a rezsim propagandájának következtében a lépés éppenhogy rontotta az EU megítélését a lakosság körében.

Ötödikként figyelembe kell venni a GSP felfüggesztésének egy hosszú távú negatív hatását is, jelesül, hogy a már tárgyalt, és szintén nem túl hatékony másik két akció mellett ez volt az EU utolsó, korábban nem próbált politikai-gazdasági nyomásgyakorlási eszköze. Mostanra nyilvánvalóvá vált, hogy a kedvezmények megvonása nem okozott kezelhetetlen károkat a Lukasenko-rendszernek – más „kemény” tárgyalási eszköz pedig egyszerűen már nem maradt. Ezzel a rezsim ugyanígy tisztában van, amit az is jelez, hogy a politikai ellenzékkel szembeni fellépés az ősz folyamán még határozottabbá vált.

Összefoglalva tehát, a GSP kedvezmények megvonása – mivel éppen a kulcsfontosságú ágazatot, az olajtermékek exportját nem érintette érdemben – nem rendítette meg a rendszer gazdasági alapjait, legfeljebb hozzájárult a mélyülő belarusz gazdasági válsághoz, ami viszont alapvetően nem az uniós lépések, hanem a romló orosz-belarusz viszony következménye.

Az EU és a belarusz politikai ellenzék

Az EU-nak a belarusz külső és belső politikai ellenzékhez való viszonya számos okból kifolyólag igen bonyolult. A problémát leginkább Zbigniew Brzeziński híres kérdésének helyi viszonyokra adaptált változatával lehetne jellemezni: mi a belarusz ellenzék telefonszáma?

⁵ Hajduk, Kirill – Silitski, Vitali: *After the GSP Withdrawal: the Case for the Revision of the EU Policy Towards Belarus*. Belarusian Institute for Strategic Studies. 2007. augusztus 7. 6. o.

<http://www.belinstitute.eu/images/stories/documents/gspaug7en.pdf> Internetről letöltve: 2007. augusztus 7.

⁶ További információkért lásd: *Belarus and the EU: The end of a short-lived romance?* Office for a Democratic Belarus, 2007. augusztus 22. <http://www.democraticbelarus.eu/node/2054> Internetről letöltve: 2007. szeptember 5.

⁷ Reuters hírügynökség interjúja Alekszandr Lukasenko belarusz elnökkel 2007. február 2-án.

<http://president.gov.by/en/press39041.html> Internetről letöltve: 2007. február 6.

töltik be. A Praesidium tagjai a négy legnagyobb ellenzéki párt vezetői lettek: Anatolij Lebegyko (Egyesült Polgári Párt), Vincsuk Vjacorka (Belarusz Nemzeti Front), Szergej Kaljakin (Belarusz Kommunisták Pártja) és Anatol Ljavkovics (Belarusz Szociáldemokrata Párt, más néven *Narodnaja Hramada*).

Milinkievics nem fogadta el a Praesidiumban számára felajánlott ötödik helyet, inkább kilépett a szervezetből, és megalakította saját, „A Szabadságért!” (*Za Szvabodu!*) elnevezésű mozgalomát, amelynek élén a lakosság közvetlen támogatására alapuló, alulról építkező politikáját kívánta folytatni – természetesen nem az Egyesült Demokratikus Erőkkel ellen, de attól markánsan különböző módszerekkel.

Ez súlyos legitimációs kérdéseket vetett fel mind az EU, mind az egyéb nyugati szereplők számára: az általuk korábban egységesen támogatott, 2006 decemberében Szaharov-díjjal kitüntetett ellenzéki jelöltet, Milinkievicset a demokratikus erők kongresszusa nagy többséggel leváltotta.¹⁰ Az új, *Za Szvabodu!* mozgalom mögül hiányozni látszik a belarusz ellenzék hagyományos szervezett csoportjainak támogatása, viszont a fiatalok aktív rétegei – beleértve az erősen nemzeti Fiatal Frontot – többé-kevésbé mögötte állnak. A hagyományos ellenzéki szervezeteket tömörítő Egyesült Demokratikus Erők új vezetési struktúrája viszont a belső megosztottság miatt lényegében működésképtelen, és gyors ütemben csökken a tömegtámogatottsága is.

A második ellenzéki kongresszus rámutatott egy további problémára is: az ellenzékiiség még nem jelenti azt, hogy az adott párt vagy politikai erő feltétlenül demokrata lenne, akár céljait, akár belső berendezkedését illetően. Erre kiváló példát jelent Szergej Kaljakin Belarusz Kommunisták Pártja elnevezésű szervezete, amelynek erősen oroszbarát, kommunista programja igen messze van a nyugati típusú piacgazdasági és demokratikus értékektől.

Egy további pólust jelent a 2006-os elnökválasztási kampány legsajátosabb ellenzéki jelöltje, a radikális Alekszandr Kaljakin, akit nem sokkal a választás után hosszú börtönbüntetésre ítélték. A börtönben 2006 őszén döbbenetes, ötvennapos éhségsztrájkjal hívta fel ismételtén a nemzetközi közösség figyelmét a belarusz helyzetre – ezzel a demokratikus ellenzék mostanra talán legszélesebb elismertséget élvező politikusa lett, ám jelen tanulmány lezárása idején még mindig börtönben van. Ha szabadlábra helyezik, minden esélye megvan rá, hogy vezető pozícióra tegyen szert a demokratikus ellenzéken belül.

Összességében véve tehát a belarusz ellenzék belső átalakulási folyamatai igencsak megnehezítették az EU számára bármiféle hatékony támogatás biztosítását – a rezsím

értelmezésében tehát ezek az átalakulások jelentősen csökkentették az EU beavatkozási képességét a belarusz belpolitikai folyamatokba.

Az EU és civil társadalom támogatása

A 2004 októberében lezajlott, manipulált választások óta Brüsszel kifejezetten igyekszik támogatni a belarusz civil társadalmi szektor fejlődését, függetlenül a „befagyasztott” hivatalos kapcsolatokról. Az első, Bizottság által koordinált donor-konferenciára már 2005 februárjában sor került, és ez a fórum azóta is működik.

A 2006-os elnökválasztási kampány ilyen szempontból mérföldkőnek számít az EU demokratizációs erőfeszítései között. A kiterjedt médiafigyelem, a számos külföldi szimpátia-tüntetés, stb. nemcsak az erre fordított pénz mennyiségét növelte, de új támogatási kezdeményezéseket is elfogadtak – Lengyelország és Litvánia kiemelt szerepet játszott ezekben a folyamatokban. Lobbizásuk eredményeképp az EU 2006 januárjában 2,2 milliárd euróval támogatta a Belarusból „száműzött”, jelenleg Vilniusban működő European Humanities University-t, februárban elkezdődött a Belaruszhoz szánt uniós tévé- és rádióadás, októberben pedig szintén EU-támogatással megindult egy ösztöndíjprogram, melynek segítségével körülbelül 200 belarusz hallgató tanulhat majd Litvániában és Ukrajnában. Ezzel egyidőben Belarusz lehetőséget kapott az új, határmenti együttműködési programokban való részvételre, és részesülni fog az ENPI-ből is. Az European Initiative for Democracy and Human Rights (EIDHR) reformját követően a megnövelt költségvetésből több jut majd a belarusz civil társadalom fejlesztésére is.¹¹

Ezzel együtt bizonyos problémák továbbra is erősen csökkentik az EU akciók eredményességét, különösen, ami a nem kormányzati szervezetek (NGO) adott támogatásokat illeti. Egyrészt az uniós pályázatok túlbürokratizált rendszere számos civil szervezetnek leküzdhetetlen akadályt jelent: eleve bonyolult a pályázati adatlapok kitöltése, másrészt a döntési folyamat nem ritkán egy évnél is tovább tart. A legtöbb szervezetnek egyszerűen nincs elég erős anyagi háttere ahhoz, hogy 1-2 évig várjon a támogatásokra. Másrészt az EU-nak nincsenek eszközei annak lemerésére, hogy a pályázó NGO valóban érdemi cselekvési potenciált képvisel-e – az egész poszt-szovjet térségben bevett gyakorlat civil szervezeteket létrehozni kizárólag a nyugati pályázati pénzek megszerzése érdekében.

¹⁰ Hozzá kell tenni, hogy a díjjal járó 50.000 euro legalább olyan fontos volt Milinkievics stábjának működése szempontjából, mint maga a díj által jelentett morális elismerés.

¹¹ Bővebben lásd: *European Commission, External Relation: Belarus*

A belarusz jogrendszer eleve roppant komplikálttá teszi, hogy egy NGO-t hivatalosan bejegyezzenek, és, még ha ez sikerül is, nullához közelít annak az esélye, hogy a törvények betartásával külföldi anyagi támogatáshoz juthasson.¹² További probléma, hogy az Unió arra sem igazán képes, hogy ellenőrizze, valóban nem kormányzati-e egy NGO – a poszt-szovjet térség autoriter rendszerei mostanra érzékelhetően megértették a civil szektor fontosságát. Létre is hozták saját, kvázi-civil szervezeteiket annak érdekében, hogy azok külföldön képviseljék a rendszert, propagandatevékenységeket végezzenek, kulturális eseményeket szervezzenek, pályázatokat nyerjenek, stb.¹³ Emellett a belarusz NGO szektor számára állandó nehézséget jelentenek az állambiztonsági szervek beépülési kísérletei, és a változó mértékben erőszakos, de minden esetben kitartó hatósági zaklatások.¹⁴ Ezek ellen az EU legfeljebb politikai nyomásgyakorlással élhet, a gyanús egyének és szervezetek kiszűrésére viszont semmilyen uniós eszköz nincs – a tagállamok pedig nem mindig osztják meg saját információikat.

Alternatív médianyilvánosság biztosítása

Hasonló a helyzet az alternatív médianyilvánosság biztosításával is. A Lukasenko-rendszer erős hazai támogatottságának egyik fő oka a kormányzat szinte teljes kontrollja az írott és az elektronikus média fölött. A független médiával szembeni határozott fellépés már a 2001-es elnökválasztási kampány idején megkezdődött, és a helyzet azóta csak rosszabbá vált. Számos újságot és magazint vagy betiltottak, vagy irreálisan magas bírságok kiszabásával lehetetlenítették el működésüket. Ennek alternatív formáját jelenti a hivatalos bejegyzés igen drága megújításának kényszere, a már kinyomtatott lapszámok lefoglalása, valamint az újságírók elleni hatósági fellépés.¹⁵ A sajtó korlátozásának leghatékonyabb eszköze mindazonáltal a lapterjesztés központosítása: az egész országban egyedül az állami

http://ec.europa.eu/external_relations/belarus/intro/index.htm#Developments

¹² Ennek a kiemelkedően szigorú jogi környezetnek a következménye, hogy a legtöbb civil szervezet vagy külföldi bankszámlákat használ, vagy az aktivisták készpénzben kapják meg a szóban forgó összegeket, általában szintén külföldön. Ezekre a pénzmozgásokra a rendszernek legfeljebb hírszerzési eszközökkel lehet rálátása, ezek pedig mindig korlátozottak – ilyen módon tehát a túlszabályozás végső soron kontraproduktív.

¹³ Mint például a jól ismert Belarusian Republican Union of Youth.

¹⁴ Kiváló példa erre a börtönből 2008 januárjában elengedett ellenzéki aktivista, Dmitrij Daskevics, aki ugyan kiszabadult, az országot azonban nem hagyhatja el – így litvániai tanulmányait sem tudja folytatni. Szintén innovatív megoldás az ellenzéki tevékenységgel vádolt hallgatók kizárása az egyetemről – majd a felsőoktatási mentesség megszűnésének kihasználásával gyors besorozásuk, amint az egy másik aktivistával, Dmitrij Zsaleznyicsenkóval történt, szintén januárban.

¹⁵ Lukasenko elnök egy 2005-ös rendeletét követően egyetlen nem állami újság sem használhatta a "Belarusz" jelzót a címében. Ennek következtében számos lap a hivatalos engedélyeinek megújításra kényszerült. De ugyane

Belszajzdruk vállalat felelős az újságos-standok, posták, stb. ellátásáért – azaz az állam dönti el, mely lapokat lehet árusítani, és melyeket nem.

A belarusz médianyilvánosság legfontosabb jellemzője, hogy lakosság különösebb nehézségek nélkül hozzá tud jutni a *világról szóló* információkhoz, hiszen foghatóak az orosz hírcsatornák, számos családnak van műholdvevő antennája, stb. A *Belaruszról szóló* hírek viszont teljesen hiányoznak – az ezekhez való hozzájutást a rendszer igyekszik a lehető legszorosabban kézben tartani.

Annak érdekében, hogy lazítani lehessen a rezsim információs monopóliumán, az EU saját rádióadás indítását határozta el. Ez lett a 2006. február 26-án, az elnökválasztási kampány hajrájában indított *Window to Europe* csatorna, melynek működését az Unió finanszírozza.¹⁶ A rádióadás az egész ország területén fogható, elméletileg tehát ideális eszköze lenne az alternatív információk továbbításának. Valójában azonban a túlságosan rövid adásidő – napi egy óra – ezt nem teszi lehetővé,¹⁷ már csak azért sem, mert a műsor kétharmad részben zenéből áll, azaz csak mintegy napi húsz percben sugároznak érdemi információkat. A *Window to Europe* interneten keresztül is hallgatható, valamint elérhető egy másik csatorna, a *European Radio for Belarus (ERB)*¹⁸ honlapján is. Utóbbit hagyományos rádióvevőn is lehet fogni, noha csak a nyugati határ közelében, mivel eleve gyenge az adás, így az ERB még szándékos zavarás nélkül sem tudja lefedni Belarusz egész területét. Továbbá ez is csak napi néhány órában működik, többnyire kora reggel, vagy késő este. A projektnek van televíziós eleme is, amelynek keretében az orosz RTV sugároz heti 30 percben (!) Belarusszal és az EU-val kapcsolatos információkat.

Különösebb nehézség nélkül belátható, hogy egy heti harmincperces tévéadás és napi egy óra rádióműsor (nagyreszt zene) képtelen hatékony ellensúlyt jelenteni a Lukasenko-rendszer információs monopóliumával szemben – mégis, ez volt a legtöbb, amiben az uniós tagállamok meg tudtak egyezni. A korlátozott hozzáférhetőség, a rövid adásidő és a nem megfelelő programszerkezet miatt erősen kétséges, hogy az egész – kétmillió euróba kerülő¹⁹ –

sorolható a 2007 nyarán napvilágot látott, széleskörű nemzetközi kritikákat kiváltó re-regisztrációs rendelet tervezete is.

¹⁶ *Europa Rapid Press Releases, 23rd February 2006. Reference: IP/06/215.*

<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/06/215&format=HTML&aged=1&language=EN&guiLanguage=en> Internetről letöltve: 2006. március 9.

¹⁷ Rádásul túlságosan korán is van: a kezdési időpont 5:40-től 8:00 óráig változik, a vétel módjától függően – azaz amikor a legtöbb ember éppen munkába ill. iskolába készül.

¹⁸ További információkért lásd: www.belradio.fm

¹⁹ *Belarus: EU-Funded Broadcasts Set To Begin. RFE/RL Belarus Service, 24th February 2006.*

<http://www.rferl.org/featuresarticle/2006/2/F350FD6D-CA4C-4149-97D0-D39E60865A2E.html> Internetről letöltve: 2006. március 9.

*Window to Europe*²⁰-kezdemenyezésnek van-e bármilyen társadalmi hatása.²¹ A sajátos műsorszerkezetre részben magyarázatot kínálhat, hogy a 2005-ben kiírt uniós médiaprojektet – még a sokak által túlságosan oroszbarátnak tartott Gerhard Schröder kancellári periódusa alatt – a német Deutsche Welle hírügynökség nyerte el, és az adások nagy többségét német-orosz együttműködésben Moszkvában készítik. Ilyen konstellációban pedig nem várható, hogy a rádió olyan információkat sugározná, amelyek érdemben ellentétesek lennének a Belarusszal kapcsolatos orosz szándékokkal.

Egy további – technikailag is megvalósítható, ráadásul lényegesen olcsóbb – lehetőség az internetes média-nyilvánosság, amely többé-kevésbé mentes a kormányzati kontrolltól. Noha mind az elnök, mind az adminisztráció vezető tagjai időről időre felvetik az internet korlátozásának, szűrésének szükségességét – egyes hírek szerint Belarusz előrehaladott tárgyalásokat folytat Kínával a megfelelő technológiák beszerzéséről – ezzel együtt a rezsím korlátozási képességei egyelőre kimerülnek a hozzáférés adminisztratív megnehezítésében, a kapcsolat lassításában, valamint hogy a kritikussabb időszakokban (legutóbb a 2006-os elnökválasztás idején) egyszerűen lekapcsolják a nem állami felhasználókat.

A belarusz internetes nyilvánosság ennek ellenére virágzik. Ez különösen a fentieknek, illetve annak ismeretében számít jelentős eredménynek, hogy Belaruszban az internet-penetráció szintje csak 35,1%, szemben az 51,8%-os uniós értékkel.²² Magánszemélyek számára a net-hozzáférés csak bonyolult regisztrációs folyamatot követően lehetséges, a nyilvános internet-kávézókban pedig nagyon lassú a kapcsolat. Az internet-felhasználók száma ennek ellenére dinamikusan nő.

Mindezek alapján az alternatív médianyilvánosság kiépítésére vonatkozó eddigi uniós kezdeményezéseknél lényegesen hatékonyabbnak tűnik az internetes nyilvánosság támogatásának erősítése. Ez egyrészt olcsóbb, mint a nagy infrastruktúra-igényű tévé- és rádióadások, másrészt – azok fentebb elemzett gyengeségei miatt - valószínűleg társadalmi hatása is nagyobb.

²⁰ A Białystokból működő lengyel "Radio Racja" projekt – amely 2006 februárjában kezdett újra működni, miután 2002 óta pénzügyi nehézségek miatt kénytelen volt szüneteltetni működését – lényegesen koherensebb adásszerkezettel rendelkezik, ahhoz azonban nem elég erős, hogy az ország teljes területét lefedje. További információkért lásd: http://www.racyja.com/pras_nas.html?&L=0 és Radio Belarusz: EU-Funded Broadcasts Set To Begin, *Free Europe/Radio Liberty*, 2006. február 24. <http://www.rferl.org/featuresarticle/2006/2/F350FD6D-CA4C-4149-97D0-D39E60865A2E.html> Internetről letöltve: 2006. március 9.

²¹ A 2007 végén indult, műholdas bázisú lengyel BELSAT kezdeményezés nagyságrendekkel hatékonyabbnak tűnik.

²² Internet World Stats, <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm> Internetről letöltve: 2007. szeptember 18.

Az EU helye a belarusz külpolitikában

A 2000-es évek első felének alapvető érdektelenségéhez képest a belarusz államnak az EU-hoz fűződő viszonya fokozatosan változik 2006-os választások óta amikor láthatóan megnövekedett a konkrétan Belaruszra irányuló uniós figyelem. Eleinte a rezsim igen határozott ellenintézkedésekkel reagált: több nyugati civil szervezet képviselőit nem engedték választási megfigyelőként dolgozni, százával börtönözték be az ellenzékieket, az elnök pedig számos alkalommal ostromozta nyilatkozataiban „a belarusz belügyekbe beavatkozó” Európai Uniót. Ha a választás volt a kezdőpont, akkor a fordulópont pedig a 2006-2007 fordulóján lezajlott belarusz-orosz „gáz- és olajháború” volt – ezután alapjaiban változott meg mind Lukasenko, mind közvetlen környezetének az EU-val kapcsolatban használt hangneme és hozzáállása.

Politikai kapcsolatok – lehetséges ellensúly Oroszországgal szemben

Az említett „olaj- és gázháború” idején Belarusz és az Európai Unió a fiktív tárgyalóasztal azonos oldalán találták magukat, hiszen mindkettejük alapvető érdeke volt, hogy az orosz energiaszállítás a lehető leghamarabb újrainduljon. Mind Brüsszel, mind a tagállamok igyekeztek meggyőzni Oroszországot, hogy rendezze a vitát Minszkkal, és ne veszélyeztesse Európa energia-ellátását. Az EU nyomásgyakorlása mintegy mellékkövetkezményként erősítette Lukasenko pozícióját Moszkvával szemben, és hozzájárult, hogy viszonylag kedvező megállapodást sikerült elérnie mind a Belarusznak eladott orosz nyersolaj, mind pedig a tranzitdíjak tekintetében. Ekkoriban még az orosz elemzők is úgy érveltek, hogy Moszkva többet veszített az „árháború” során, mint Minszk, hiszen immár másodjára ingott meg a nemzetközi bizalom abban, hogy Oroszország valóban stabil és kiszámítható energiaexportőr lenne. A 2006-2007 fordulóján lezajlott vitát követően jelentősen lehűltek a belarusz-orosz kapcsolatok. Moszkva mind erősebb gazdasági és politikai nyomást kezdett gyakorolni Minszkre annak érdekében, hogy többségi tulajdont szerezzen számos stratégiai fontosságú belarusz vállalatban, mindenekeztül az energiatranzit kulcsát jelentő,

állami tulajdonú Beltransgaz cégben, megpróbálva ezzel gyengíteni Lukasenko alkupozícióit is.²³

Lukasenko érzékelhetően felismerte, hogy a növekvő orosz nyomás ellensúlyozásának, ugyanakkor saját hatalma megtartásának nincs más útja, mint megkísérelni egy fokozatos, óvatos, elsősorban gazdasági jellegű nyitást az Európai Unió felé. Az első ilyen irányú lépések már 2006 őszén, az orosz nyomás első intenzívebb periódusa idején megtörténtek, azaz még jóval az „árháború” decemberi kitörése előtt.²⁴ Minszk már 2006. november 21-én javasolta az EU-Belarusz „energia-párbeszéd” megindítását, december 15-én pedig kinevezték az ország teljhatalmú képviselőjét az EU-val fenntartott kapcsolatokban. A posztot Szergej Hajdukevics, kapta, aki a 2006 tavaszi elnökválasztáson Lukasenkóval szemben indult „hivatalos” ellenzéki elnökjelöltként – a decemberi kinevezés jelzi, mennyire csak a látszatról szólt Hajdukevics elnökválasztási részvétele. Még nem volt teljesen kidolgozva az orosz-belarusz energia-megállapodás, amikor 2007 januárjában Minszkben állami tiszteletadás mellett fogadták René van der Lindent, az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének elnökét, aki kormánypárti és ellenzéki politikusokkal is találkozhatott, sőt, beszédet mondott a Belarusz Állami Egyetemen is.²⁵

Két héttel később nyilvánosan is bejelentették a belarusz külpolitika újrapozicionálásáról szóló döntést, mégpedig Lukasenko nagy figyelmet kiváltó, 2007. február 2-i Reuters-interjújában. Beszédében az elnök elismerte, hogy hibás volt a korábbi, egyoldalúan orosz orientációjú külpolitika: „Eddig csak egy lábon álltunk, ahelyett, hogy két lábon álltunk volna” – ezzel nyíltan meghirdette a Nyugathoz fűződő kapcsolatok javításának fontosságát.²⁶

Azóta Minszk lényegesen nyitottabb mind az EU, mind a tagállamok felől érkező javaslatokra és követelésekre, még az emberi jogokat illetően is. Ennek első manifesztációja a 2007. március 29-i nagy ellenzéki tüntetés-sorozat volt, amellyel szemben semmiféle komoly rendőri ellenintézkedésre nem került sor. A hosszú ideje hatósági nyomás alatt lévő, a betiltás szélén álló Nemzetközi Helsinki Bizottság (International Helsinki Committee) is megkapta

²³ A belarusz-orosz viszonyrendszer komplexitásáról lásd: *Belarus and Russia: Friends forever?* Belarus Analyses, 2007. március, Pontis Foundation.

http://www.nadaciapontis.sk/tmp/asset_cache/link/0000015995/Belarus%20and%20Russia%20Friends%20Forever.pdf Internetről letöltve: 2007. május 14.

²⁴ Oroszország belarusz politikájának jó bemutatását adja Koktysh, Kirill: „The Belarusian Policy of Russia: the Era of Pragmatism.” In: *International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs*. Vol. XV. No. 2. 2006. 18-29. o.

²⁵ *Belarus: In Minsk, PACE President Calls For Democratic Change*. RFE/RL Belarus Service, 2007. január 19.

<http://www.rferl.org/featuresarticle/2007/01/51a681cc-5972-4587-b744-ebd241e75a93.html> Internetről letöltve: 2007. február 6.

²⁶ Reuters hírügynökség interjúja Alekszandr Lukasenko belarusz elnökkel 2007. február 2-án.

<http://president.gov.by/en/press39041.html> Internetről letöltve: 2007. február 6.

működési engedélyének meghosszabbítását, áprilisban pedig Lukasenko beleegyezett, hogy az Európai Bizottság – évek óta húzódozó viták után – megnyithassa képviselőtét Minszkben.

Akkoriban a legtöbb szakértő úgy vélte, hogy a rezsimnek ezek a liberálisnak tűnő lépései kizárólag propaganda-célokat szolgáltak. Ahogy látszólag könnyebbé vált a civil társadalom helyzete, úgy kezdett javult Belarusz külföldi megítélése – noha az ellenzék továbbra is elnyomták, a nem elsővonalbeli tagokat rendszeresen zaklatták a hatóságok, ez azonban külföldről sokkal kevésbé volt látható. A rendszer alapvetően represszív jellegében ekkor még nem állt be tartós változás – amint azt a GSP kedvezmények megvonása utáni azonnali „keményedés” is mutatta.²⁷

Az ellenzékkel kapcsolatos fellépésben csak 2007 legvégén kezdődött érzékelhető, és folyamatos (!) pozitív változás, ami azóta is tart. Ennek oka, hogy az erősödő orosz gazdasági nyomással szemben a Lukasenko-rendszer próbálja az EU felé történő nyitást egyfajta ellensúlyként használni, amihez elengedhetetlen az ellenzékkel szembeni bánásmód demonstratív enyhítése. Ennek részletes elemzése azonban, a jelenleg is zajló folyamatok miatt kívül esik egy áttekintő tanulmány keretein.

Gazdasági kapcsolatok – a stabilitás fenntartásának eszköze

Az EU-hoz fűződő viszony gazdasági fontossága elválaszthatatlan a fentebb elemzett politikai kapcsolatoktól. Az Európai Unió már 2006 óta Belarusz – Oroszország utáni – legfontosabb külkereskedelmi partnere. Az EU részesedése a belarusz külkereskedelemből 33%, ami 11087 millió eurónak felel meg, ezt követi a harmadik helyen Ukrajna, mindössze 1951 millió eurónyi forgalommal, ami 5,9%-os részesedésnek felel meg.²⁸

Az EU-Belarusz kereskedelmi kapcsolatokban a forgalom folyamatos növekedése figyelhető meg, az Unióból érkező import 17,9%-kal nőtt, míg az EU-ba irányuló export 25,9%-kal. Utóbbinak majdnem pontosan 60%-át teszik ki a különféle ásványi energiahordozók, üzemanyagok és kenőanyagok – ez természetesen nem az Oroszországból tranzitált olajat és földgázt jelenti, hanem a Belaruszban feldolgozott mennyiséget.²⁹ Ezekben a számokban jelenik meg a belarusz gazdaság egyik motorjának tekinthető re-export, azaz az Oroszországból

²⁷ További információkért lásd: *Cosmetic Surgery in Belarus: Toward a 'New' Regime*. Belarus Brief, Pontis Foundation, 2007. július 24.

http://www.nadaciapontis.sk/tmp/asset_cache/link/0000016753/Belarus%20Brief_July%2024.pdf Internetről letöltve: 2007. augusztus 7.

²⁸ *Belarus. EU Bilateral Trade and Trade with the World*. DG Trade, 2007. augusztus 7. 4. o.

http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113351.pdf Internetről letöltve: 2008. február 22.

²⁹ Uo. 5. p.

kedvezményes áron beszerzett nyersolaj hazai feldolgozása, majd exportáron való továbbadása az Unió felé.

Belarusz és az Európai Unió közötti kereskedelem

Év	Import	%-os vált. évente	EU részesedés a teljes importból	Export	%-os vált. évente	EU részesedés a teljes exportból	Egyenleg	Import+export
2002	2092		21,80	2839		33,55	747	4932
2003	2221	6,2	21,77	3153	11,1	35,95	932	5375
2004	2604	17,2	19,86	3996	26,7	36,26	1391	6600
2005	2873	10,3	21,44	5663	41,7	44,17	2789	8536
2006	3957	37,7	22,38	7131	25,9	45,58	3174	11087
Átl. éves növ.		17,3			25,9			22,5

Az EU egészével folytatott belarusz külkereskedelem³⁰

Ha az egyes államokkal folytatott belarusz külkereskedelem adatait vizsgáljuk, feltűnő, hogy az első öt legfontosabb partnerország közül három az Európai Unió tagja; Hollandia pedig a maga második helyével meg is előzi Ukrajnát. Noha Oroszország elsője nem kérdőjelezhető meg, az uniós államokkal folytatott kereskedelem szintje az orosz iránynál sokkal intenzívebb növekedést mutat. Figyelemreméltó az is, hogy Belarusz három uniós szomszédja milyen előkelő helyet foglalnak el a belarusz külkereskedelemben – Lengyelország és Litvánia benne van az első tízben, míg Lettország a tizenegyedik.

	Ország	Összes forgalom		Export Belauszból		Import Belaruszba	
		2006-ban [1000 USD]	A 2005-ös eredmény % -a	2006 -ban [1000 USD]	A 2005-ös eredmény % -a	2006-ban [1000 USD]	A 2005-ös eredmény % -a
1	Oroszország	19933956,5	125,9	6849618,6	119,8	13084337,9	129,3
2	Hollandia	3714482,1	144,6	3494515,9	145,1	219966,2	136,4
3	Ukrajna	2458735,6	136,5	1234048,7	135,9	1224686,9	137,0
4	Németország	2422490,3	132,4	752555,9	106,2	1669934,4	149,0
5	Lengyelország	1797841,1	126,1	1032800,3	121,9	765040,8	132,1
6	Nagy-Britannia	1659624,1	131,3	1474915,1	131,6	184709,0	128,2
7	Kína	947764,1	132,6	399148,9	92,6	548615,2	193,1
8	Egyesült Államok	729903,2	151,4	446674,2	178,6	283229,0	122,1
9	Olaszország	669137,4	120,9	172193,4	107,8	496944,0	126,3
10	Litvánia	603000,6	124,0	432701,8	123,0	170298,8	126,5

Belarusz tíz legfontosabb külkereskedelmi partnere 2006-ban³¹

³⁰ Uo. 5. p.

³¹ Основные внешнеэкономические партнеры Республики Беларусь по итогам 2006 года [A Belarusz Köztársaság fő külkereskedelmi partnerei 2006-ban, összeg szerint]. A Belarusz Köztársaság külügyminisztériumának honlapján közölt adatok 2007. június 30-i állapot szerint. <http://www.mfa.gov.by/rus/index.php?id=economic/trade&id=4> Internetről letöltve: 2007. július 9.

Összességében elmondható, hogy dacára a politikai kapcsolatok hivatalos „befagyasztásának”, valójában intenzív, és dinamikusan növekvő kereskedelmi együttműködés zajlik Belarusz és egyes EU-tagállamok között. Ennek fontossága igazán a már említett, orosz-belarusz gazdaság viták fényében válik nyilvánvalóvá, ilyen helyzetben ugyanis a Nyugathoz fűződő gazdasági kapcsolatok élénkítése az egyetlen módja annak, hogy Minszk ellensúlyozni tudja a romló orosz viszonyból eredő veszteségeket.

A belarusz vezetés számára ugyanis kiemelt fontosságú a szociális stabilitás fenntartása, éppen ez adja ugyanis a Lukasenko-rendszer kétségtelenül erős hazai legitimitását. Nem szabad elfelejteni, hogy Belaruszban megtartották a szovjet rendszer számos szociális vívmányát, ingyenes az oktatás, az orvosi ellátás, sőt, a receptre felírt gyógyszerek jelentős része is, a nyugdíjak pedig kiemelkedően magasak a többi poszt-szovjet országhoz képest. A hivatalos álláspont az, hogy ezt a szociális biztonságot bármi áron fenn kell tartani – vagy legalábbis el kell kerülni a radikális csökkentést.³² Ehhez az is hozzátartozik, hogy a lakosságot a lehető legnagyobb mértékben próbálják kímélni az emelkedő gázárak következményeiről.

Ezt a célt szolgálja számos fontos belarusz állami vállalat 2007 februárjában meghirdetett privatizációja, valamint az is, hogy a rezsim – a korábbi időszakokhoz képest példátlan módon – elkezdett külföldi hiteleket felvenni.³³ Ugyanezen szándékok megjelennek a külpolitikában is: a belarusz diplomácia teljes intenzitással igyekszik erősíteni a harmadik világhoz fűződő külgazdasági kapcsolatokat, elsősorban Kínával, Venezuelával, Iránnal és az arab országokkal. Ezek az erőfeszítések azonban összességükben is legfeljebb mérsékelni képesek az emelkedő orosz energiaárakból fakadó veszteségeket, pótolni nem. Ebből adódóan a belarusz költségvetés – így közvetve maga a rendszer – egyensúlyban tartásának egyetlen módja egyre inkább a nyugati irányú külkereskedelem élénkítése lesz.

Az EU mint segély- és támogatási forrás

A belarusz rezsimnek az EU-hoz való viszonyulását a fentiek mellett egy további, alapvetően szintén gazdasági jellegű kérdés befolyásolja pozitív irányba, jelesül az Uniótól kapott különféle segélyek és támogatások. Ezek az össz-költségvetést tekintve nem túl jelentős összegek, nélkülük azonban még inkább instabillá válna a belarusz gazdaság. Minszk már

³² Interjú a belarusz külügyminisztérium képviselőjével Budapesten 2007. áprilisában. Az interjú jegyzetei a szerzőnél hozzáférhetők.

³³ *Are Belarusian Authorities Getting Ready for Selling Largest Enterprises?*

1991-től kezdve részesül különféle, eleinte EGK-s, majd EU-s támogatásokban, ám az 1994-95-ös autoriter fordulatot követően a segélyek összege jelentősen csökkent. Ennek ellenére a nemzetközi szempontból is legfontosabb probléma, jelesül az országot rendkívül súlyosan érintő csernobili baleset következményeinek kezelését mindvégig támogatta az EU. Emellett folytak más, a határmenti együttműködésre, illetve a humanitárius helyzet javítására és demokratizációra irányuló programok is, ezek azonban igen korlátozott nagyságrendűek – az utóbbi célokra 1991-2004 között összesen csak 235 millió eurót kapott Belarusz.³⁴ Ehhez jött még egy kisebb összegű, 3,2 millió eurós élelmiszersegély program 1998-2001 között.³⁵

A Belaruszhoz nyújtott uniós technikai támogatások kapcsán fel lehet vetni azt a kérdést, hogy az anyagi források biztosításával az Unió akaratlanul is hozzájárul a rezsim stabilitásához, mivel bizonyos problémák kezelésének költségét átvállalja. Ezzel együtt könnyen belátható, hogy – noha a hivatalos kommunikáció szerint az EU elsősorban a demokratizációt, és a civil társadalom építését kívánja elősegíteni – bizonyos kérdésekben az állam az egyetlen megfelelő partner, még ha az adott államot Lukasenko elnök vezeti is. A rendszer körülményei között semmiféle civil szervezet nem tudna megfelelően gondoskodni a Csernobil által érintett több tízezer ember ellátásáról, vagy lenne képes országos szintű AIDS-ellenes programokat szervezni. Ugyanakkor bizonyos problémákkal mindenképp foglalkozni kell, annál is inkább, mert ezek az EU-nak is érdekében állnak. A már említett AIDS elleni programok mellett ilyen a terrorizmus és a szervezett bűnözés elleni együttműködés, és a határbiztonság fejlesztése is – utóbbiakban a belarusz állam antidemokratikus jellege dacára is megbízható partner. Összességében tehát segélyekkel és támogatásokkal erősíteni a Lukasenko-rendszert még mindig csak a „kisebbik rossz” változat a fenti kérdések teljes elhanyagolásához képest.

A vízumkérdés

Belarusz összes uniós szomszédja 2007. december 21-én a schengeni rendszer tagja lett. Ez komoly hátrányt jelent a belarusz állampolgárok számára mind a nyugattal való általános kapcsolattartásban, mind a határmenti együttműködésben, mind a turizmusban és a kereskedelemben. A Schengen előtti időszakban a szomszédos uniós államok igen liberális

<http://www.charter97.org/eng/news/2007/02/27/vlasti> Internetről letöltve: 2007. március 1.

³⁴ Különböző TACIS (Technical Assistance for the Commonwealth of Independent States) és ECHO (European Community Humanitarian Office) programok keretében.

vízumpolitikát követtek Belarusszal szemben, a lett vízum ingyenes volt, a lengyel hat dollárba, míg a litván öt euróba került. Ezzel szemben az egységes, 60 eurós schengeni vízum megfizethetetlenül drága számos belarusz család számára – ez az összeg a havi átlagkereset körülbelül egyharmadának felel meg.³⁶

Jelenleg tehát az EU kapcsán a belarusz külpolitika egyik fő célja a vízumpolitika enyhítésének elérése. Az egyik megoldást az Oroszországgal és Ukrajnával már aláírt vízummegállapodás jelenti, ami 35 euróra csökkenti az egyszeri belépésre jogosító vízumok árát. A másik lehetőség valamiféle kordedvezmény lehetne, például gyerekek (15 év alatt) és idősek (65 év felett) számára, valamint a nyugati határsávban lakók számára megítélt méltányosabb ár. Az EU viszont jelenleg nem támogatna semmi ilyen jellegű megoldást, az ország általános emberi jogi helyzetére hivatkozva.

A schengeni vízumokkal kapcsolatos másik problémát a hozzájutás bonyolultsága jelenti – körülbelül 15 féle dokumentumot kell benyújtani. Ennek megfelelően a belarusz diplomácia a folyamat egyszerűsítéséért is lobbizik – a belarusz külügyminisztérium nemrégiben jelentősen egyszerűsítette a belarusz vízumszerzési eljárást, így próbálva motiválni az uniós országokat hasonló lépések megtételére.³⁷ További cél a schengeni vízumok által garantált tartózkodási időszak meghosszabbítása, ami elsősorban a fuvarozók számára lenne fontos.³⁸

Meg kell jegyezni, hogy a vízumprobléma meglepően kevés figyelmet kap az EU részéről, annak ellenére, hogy nagyjából ez az egyetlen olyan kérdés, amelyben a belarusz kormány és a politikai ellenzék álláspontja megegyezik. Az alapvetően egyező vélemények nem jelentik a lobbitevékenység összehangolását, pedig valamiféle korlátozott, nem hivatalos koordináció egyrészt a hatékonyságon is javítana, másrészt a rendszer oldaláról akár demonstrációs eszközként is felhasználható lenne.³⁹

³⁵ Lásd: *Country Strategy Paper. National Indicative Program, Belarus. Adopted by the European Commission on 28 May 2004.* http://www.ec.europa.eu/external_relations/belarus/csp/05_06_en.pdf 15. o. Internetről letöltve: 2008. február 22.

³⁶ Gromadzki, Grzegorz: „A Difficult Case: Belarus as Part of the European Neighbourhood Policy.” In: *International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs*. Vol. XV. No. 2. 2006. 37-45. o.

³⁷ Ez aszimmetrikus válasz volt az amerikai belépési tilalmi lista legutóbbi kibővítésére – ezekre a lépésekre Belarusz az amerikai állampolgárok számára saját vízumeljárásának *egyszerűsítésével* reagált. További információkért lásd az Interfax Zapad hírügynökség interjút Marija Vansinával, a belarusz külügyminisztérium szóvivőjével 2007. augusztus 22-én.

<http://www.uzbekistan.belembassy.org/russian/press//article/97> Internetről letöltve: 2007. szeptember 1.

³⁸ További információkért lásd Belta hírügynökség interjúja Andrej Gyiróval, a belarusz külügyminisztérium Konzuli Ügyek Osztályának vezetőjével. MFA: Belarus ready to negotiate simplified visa procedures with EU. *Belarusian Telegraph Agency*, 2007. augusztus 13. <http://www.belta.by/en/news/politics?id=170949> Internetről letöltve: 2007. szeptember 2.

³⁹ Ez kiválóan megfigyelhető például abban, hogy míg a rendszer 15 év alatti, és 65 év feletti személyek számára próbál kedvezőbb vízumszerzést elérni, addig az ellenzéki Egyesült Polgári Párt 25 éves kor alatt szeretne

Mik az ellenzék szándékai?

A belarusz ellenzéknek az Európai Unióval kapcsolatos szándékait sokkal nehezebb meghatározni – egyesek szerint észlelni is. Az mindenesetre bizonyos, hogy markáns különbségek vannak az egyes ellenzéki erők között. Alexander Milinkievics, amíg az egyesült ellenzék vezetője volt, kiemelt fontosságúnak tartotta a lehető legtöbb nyugati támogatás megszerzését, egyaránt értve ez alatt politikai és anyagi eszközöket is. Paradox módon Milinkievics külföldi népszerűsége lényegesen magasabb volt, mint hazai támogatottsága, különösen a 2006. márciusi elnökválasztás után.

A Milinkievics-tábor EU-val kapcsolatos általános ambícióit viszonylag könnyű definiálni: egyrészt próbálják rávenni Brüsszelt, hogy folytasson az eddignél hatékonyabb politikát az emberi jogok védelme terén, másrészt további intézkedéseket követelnek a Lukasenko-rezsim képviselői ellen anélkül, hogy ez a belarusz lakosság egészét hátrányosan érintené (amibe beletartozik a fentebb elemzett vízumkérdés is), harmadrészt pedig igyekeznek a lehető legtöbb politikai, technikai és gazdasági támogatást szerezni a *Szabadságért!* mozgalomnak.

A belarusz ellenzék többi összetevőjének szándékai már széttartóbbak. Mind a Belarusz Nemzeti Front, mind az Anatolij Lebegyko-féle Egyesült Polgári Párt (EPP) próbál nyugati támogatást szerezni a Lukasenko-rezsim elleni küzdelemhez. Milinkievicshez hasonlóan Lebegyko is sok időt tölt külföldön, az EPP üléseire rendszeresen Vilniusban kerül sor, stb. Belarusz nyugati politikai és gazdasági struktúrákba való integrációjának támogatásában egyetértés van a demokratikus ellenzéki erők között – ide értve természetesen Milinkievicset is – a fő cél pedig az EU-val és az Európa Tanáccsal való fokozottabb együttműködés.⁴⁰ A demokratikus ellenzéki erők azt a stratégiát követik, hogy igyekeznek a lehető legtöbb nemzetközi szervezetet és intézményt bevonni, így próbálva csökkenteni az autoriter rezsim mozgásterét – vagy legalább azt elérni, hogy az adott szervezet alapelvárásait többé-kevésbé

kedvezményes vízumot. Germany - a locomotive for Belarus? *United Civil Party*, 2007. július 5. <http://www.ucpb.org/?lang=eng&open=2235> Internetről letöltve: 2007. augusztus 2. A rendszer által javasolt alacsonyabb korhatár alapvetően az ellenzéki fiatalság nyugati tanulmányait lenne hivatott korlátozni, ezzel együtt semmiféle lobbikoordináció nincs a kormány és az ellenzék között. Ennek oka, hogy nincs az a belarusz állami tisztviselő, aki megkockáztatna az ellenzékkel való bármiféle egyeztetést. Interjú belarusz diplomatával, 2007. november, Budapest. Az interjú jegyzetei a szerzőnél hozzáférhetők.

⁴⁰ A NATO tagság viszont még lehetőségként sem kerül szóba.

betartsa.⁴¹ Ezzel szemben Szergej Kaljakin kommunista pártja erősen ellenzi a folyamatban lévő, nyugati irányú nyitást, és egy alapvetően oroszbarát külpolitikai fordulatot támogatna.

Ami a rendszerrel kapcsolatos konkrét uniós ellenintézkedéseket illeti, a demokratikus ellenzék erői – legtöbbször külföldi támogatóikon keresztül – folyamatosan kritizálják az EU-t, hatékonyabb pénzügyi szankciókat és a beutazási tilalom kiterjesztését követelve. Ezzel egyidőben, bár egymással csak minimális mértékben együttműködve, igyekeznek egy liberálisabb uniós vízumpolitikát kiharcolni a belarusz átlagpolgárok számára.⁴² A követelések gyakran inkoherezsek, és a fenti általánosságokon kívül legtöbbször igen kevés konkrétumot tartalmaznak, sokszor kimerülnek egy-egy hatósági intézkedés elleni külföldi tiltakozásban. Általánosságban véve az ellenzéki erők nem törekednek egy koherens, aktív EU-politika kialakítására, ehhez hiányzik mind a szakértelem, mind a szükséges tervezési kapacitás. Külpolitikai tevékenységük jelentős részét teszi ki a korlátozott mennyiségű külföldi anyagi támogatás megszerzéséért való, gyakran egymás ellen is folytatott küzdelem.

A belarusz átlagpolgárok EU-val kapcsolatos ismereteinek és elvárásainak felmérése gyakorlatilag lehetetlen feladat, a közvélemény-kutatások is legfeljebb csak az általános értékrendszert tudják felmérni, átfogó vizsgálatokra nincs lehetőség. Annyi megállapítható, hogy az EU-val kapcsolatos vélemények a magasabb uniós életszínvonal ellenére is messze vannak a döntően pozitív hozzáállástól, ami részben az egyoldalú kormányzati propaganda hatása. További információs forrást jelentenek a határőrségi statisztikák, amelyekből kimutatható, hogy évről évre dinamikusan nő az uniós vízumért folyamodó belaruszok száma, részben turisztikai céllal, de jelentős a vendégmunkások száma is. Az EU-s egyetemekre szóló tanulmányi ösztöndíjak szintén igen népszerűek, évről évre egyre több belarusz hallgató próbál nyugaton tanulni, hiszen az uniós diplomák lényegesen jobb elhelyezkedési lehetőséget biztosítanak mind Belaruszban, mind külföldön.⁴³ Ebből adódóan a már elemzett vízumkérdés kiemelt fontosságú a belarusz lakosság számára, különösen a schengeni zóna decemberi kibővülése óta.

⁴¹ Lásd a már tárgyalt pozitív belarusz reakciókat a különböző uniós kezdeményezésekre 2006. december és 2007. júniusa között.

⁴²Lásd például Veselý, Luboš: The European Union and the Support of Democratic Changes in Belarus – Acts or Words? *International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs*. Vol. XV. No. 2. 2006. 37-45. o.

Összefoglalás

Mint az eddigiekből látható, erős eltérések mutatkoznak az Európai Uniónak a belarusz kormánnyal és ellenzékkel folytatott politikájában, mint ahogy különböznek a rendszer és az ellenzék EU-val kapcsolatos szándékai és elvárásai is. Ennek két fő okát lehet megkülönböztetni: Egyrészt semmiféle uniós külpolitikai lépés nem haladhatja meg azokat a határokat, amelyekben minden tagállam egyetért, vagy legalábbis nem ellenzi azokat határozottan. Másrészt, az EU legtöbb külpolitikai eszközének alkalmazásához – legalábbis ami a nagyléptékű akciókat illeti – továbbra is definíció szerint egy államra van szükség partnerként. Addig, ameddig az adott állam nem, vagy csak mérsékelt intenzitással működik együtt, az EU eszközei is limitáltak még akár a lakosság megszólításában is – ez alól jelentene egyébként markáns kivételt egy liberálisabb vízumpolitika. Nem állami szereplőkkel az Unió egyelőre csak korlátozottan képes együttműködni, elsősorban saját rendszerének rugalmatlansága miatt, így a belarusz demokratikus ellenzék erőinek is inkább csak a tagállamok tudnak támogatást biztosítani, de nem az EU mint szervezet.

Figyelembe véve az EU-orosz viszony stratégiai fontosságát, valamint egyes uniós tagállamok már most is jelentős, belarusz vonatkozású üzleti érdekeit, tökéletesen kizárható bármilyen olyan uniós lépés, amely az ország általános stabilitását veszélyeztetné. Az orosz viszony fontosságának mellékkövetkezménye az is, hogy a 2008-as orosz elnökválasztás lezárultáig, és az eredmény konszolidálódásáig nem várható semmiféle érdemi változás az EU-orosz, így pedig az EU-belarusz viszonyban sem.

Az EU sokkal inkább a fokozatos átmenetet támogató lépések politikáját követi, amelyek első lépésben a rendszer – hidegháborús terminológiával élve – fellazítását, másképpen fogalmazva fokozatos pluralizálását (ha nem is feltétlenül azonnali demokratizálását) célozzák. Ide tartoznak az alternatív médianyilvánosság biztosítására tett kísérletek, az egyre több tanulmányi ösztöndíj, stb.

Belarusz részről egyelőre visszafogott, alacsonyabb szintű, egyelőre a gazdaság területére fókuszáló kezdeményezésekre lehet számítani – ezek intenzitása az orosz viszonylatban elszenvedett veszteségekkel párhuzamosan várhatóan nőni fog. Erre utal az utóbbi hónapokban az ellenzékkel szemben tanúsított, a korábbinál sokkal toleránsabb hatósági magatartás is. Annak lemerésére, hogy ez az „enyhülés” a rezsim természetének

⁴³ Érdekes módon még az állami szféra számos, nem a szűken vett biztonsági szektorhoz tartozó területén is. Interjú

valódi változását jelzi-e – amint arra az uniós kapcsolatok javításához elengedhetetlenül szükség lenne – vagy ismét csak látszat-intézkedésekről van szó, a 2008-as parlamenti választások lefolyása adhatja majd meg a választ. Várhatóan ezek eredményétől függenek majd a belarusz közeledési kísérletekre adandó uniós válaszok is.

belarusz ellenzéki aktivistával, 2007. november, Budapest.

A magyar fejlesztési együttműködés kihívásai

Interjú Jan Bertelínggel, nemzetközi fejlesztési együttműködési
szakértővel

Jan Bertelíng eddigi pályája során számos magas szintű diplomáciai tisztséget töltött be, többek között a kilencvenes években az SNV holland fejlesztési ügynökség vezérigazgatója, Hollandia afganisztáni újjáépítése idején pedig a külügyminisztérium Emberi Jogi, Békeépítési és Humanitárius Ügyek Főosztályának vezetője volt. Jelenleg a nemzetközi fejlesztési kérdésekkel foglalkozó hollandiai szakértői csoport, a World Connectors tagja.

Kül-Világ:

2006. októberben éppen Hollandiától vette át Afganisztánban a baghláni tartományi újjáépítési csoport (PRT) irányítását Magyarország, ami donortevékenységeinek eddigi legnagyobb vállalkozása. Ön szerint felkészült Magyarország az afganisztáni fejlesztési szerepvállalásra?

Jan Bertelíng:

Magyarország talán komolyabb nehézségeken megy keresztül, mint amilyenekkel Hollandia szembesült. Ez egyrészt az itteni vertikális szervezeti rendszernek, másrészt pedig a civil szervezetek tapasztalatlanságának köszönhető. Afganisztán a világ egyik legproblémásabb országa, és míg a holland civilek a PRT-t megelőzően mintegy ötven éve jelen voltak Afganisztánban, és ezalatt jelentős mennyiségű tapasztalatot szereztek itt, addig a magyar NGO-k életéből kimaradt ez a tanulási időszak, legtöbbjük a PRT-vel kezdte afganisztáni fejlesztési tevékenységét. Így nem is meglepő, hogy Afganisztánban azt mondják, még van mit tanulniuk a magyar civil szervezeteknek.

És a döntéshozók? Hogyan látja az ő felkészültségüket?

Azok közül, akikkel eddig beszéltem, mindenki helyesen felelt a kérdésekre, tudták a jó válaszokat. Azt mondták, tisztában vannak a katonai és a civil tevékenységek összeillesztésének nehézségeivel. Hollandiában is ugyanezt állították a miniszterek 2002-ben, pedig valójában nem ez volt a helyzet. Kezdetben nem volt felhőtlen a kapcsolat a külügyminisztériumon belül a fejlesztési és a biztonságpolitikai szakemberek között, idővel azonban megindult egyfajta párbeszéd és együttműködés a két részleg között. Véleménykülönbségek ugyan továbbra is fennálltak közöttük, ez azonban teljesen természetes. Szerintem hangot kell adni az eltérő álláspontoknak, és el kell fogadni a különbségeket. Éppen azt látom Magyarországon, hogy az emberek egyelőre nem beszélnek a véleménykülönbségekről, inkább mindenki követi a saját elképzelését. Amikor a holland külügyminisztériumban dolgoztam, sokkal nehezebb volt meggyőznünk egyes kérdésekről a védelmi minisztérium civil részlegét, mint a katonait. A katonák ugyanis tudják, hogy mit nem tudnak, és elfogadják a különbségeket.

Az elmúlt két évben, amikor már visszavonultam a minisztériumból, társadalmi vitákban vettem részt. A párbeszéd során sokan elmondták, hogy túl bonyolultnak látják a struktúrát, ahol három tárca, a védelmi, a külügy- és a fejlesztési együttműködési minisztérium is felelős volt a PRT-ért. Én mégis úgy vélem, nem működik a rendszer, ha csak egyetlen minisztérium a felelős: az újjáépítés finanszírozása ugyanis a fejlesztési együttműködés feladata, a katonai jelenlét a védelmi tárcáé, a koordináció és a külpolitikai elemek pedig a külügyminisztérium alá tartoznak. Lehet, hogy túl komplikált a holland struktúra, de kezdetben erre volt szükség ahhoz, hogy a különböző szakemberek eligazodjanak egymás szakzsargonjában, megértsék egymást, és képesek legyenek összeilleszteni tevékenységeiket.

Milyennek látja a jelenlegi magyar struktúrát?

Az a benyomásom, hogy egyelőre nem működik a rendszer. Nem vagyok benne biztos, hogy mindenki a megfelelő feladatot látja el, és hogy a felek tisztában vannak azzal, hogy együttes tervezésre lenne szükség. Kétségtelen ugyanakkor, hogy vannak eltérések a két ország között. Óriási például a különbség a fejlesztési forrásokat illetően: Hollandia 100 millió eurót fordított a PRT-re, Magyarországon pedig 2 millió *(éves szinten, a szerk. megjegyzése)* áll a

* Az interjút készítette: Vári Sára

külügyminisztérium rendelkezésére. Emiatt tehát a két rendszer nem is teljesen összehasonlítható egymással, a rendelkezésre álló pénz ugyanis nagymértékben meghatározza a minisztériumok közötti kapcsolatot. További különbség, hogy Magyarországon a civil-katonai együttműködést (civil and military cooperation, CIMIC), vagyis a katonai egységek által végzett civil jellegű tevékenységeket (pl. iskola vagy sportpálya felépítését a helyi közösség szimpátiájának megnyerése céljából) nem a külügy-, hanem a hadügyminisztérium finanszírozza. Az eltérések ellenére Magyarországnak érdemes lenne felhasználnia a holland tapasztalatokat.

Egyszerűbb a fejlesztéspolitika helyzete azokban az országokban, ahol nincs szükség katonai jelenlétre?

Az alapelv ugyanaz Afganisztánban, mint bármelyik másik fejlődő országban: biztosítani kell, hogy a döntés a kedvezményezettek kezében legyen. Kezdetben sok ostobaságot követtünk el. Azt hittük, a mi feladatunk, hogy megmondjuk a tanzániai lakosságnak, hogyan kell fejlődni. Hogy egy tipikus példát idézzek: a donorok vízszivattyúkat osztanak szét, idővel a szivattyúk meghibásodnak, ám a lakosság nem javíttatja őket meg. Ha azonban ugyanazt a vízszivattyút nem ajándékba kapják a lakosok, hanem meg kell vásárolniuk, – még abban az esetben is, ha a valós költségek töredékéért jutnak hozzá – akkor sajátjukként tekintik és fenntartják azt. A hagyományos projektek nem hozták meg a várt eredményeket, így Hollandia egyre inkább a tulajdonosi szemlélet kialakítását célozza meg, és költségvetési támogatást nyújt egyes partnereinek. Kétségtelen, hogy ennek is van árnyoldala, mivel így kevésbé lehet nyomon követni, hogy mire fordították a támogatást. A holland vállalkozók pedig azért ellenzik a költségvetési támogatási formát, mert a projektfinanszírozással ellentétben ezek a segélyek szabad felhasználásúak, így nem serkentik a holland külkereskedelmet.

Magyarország 2006-ban 29 milliárd forintot fordított fejlesztési segélyezésre, ami eltörpül a nála mintegy harmincszor nagyobb büdzséjű Hollandiához képest. Korlátozott források mellett érdemes Magyarországnak költségvetési támogatásként csatornáznia segélyeit?

Ha magyar döntéshozó lennék, nem vágnék bele egy projektalapú rendszer felállításába. Túl kevés a rendelkezésre álló fejlesztési támogatás, ahhoz hogy megérje azt a sok időt és erőforrást, amit igénybe vesz ez a típusú rendszer. Inkább költségvetési támogatás és multilaterális hozzájárulások formájában, így például az ENSZ és az Európai Bizottságon keresztül nyújtanám a magyar segélyeket.

Pedig az nem túl látványos...

Tény, hogy a projektalapú segélyezés nagy előnye, hogy segít elindítani egyfajta társadalmi párbeszédet. Hollandiában például az újságírókon túl a holland szakértők, akiket kiküldtek hogy nyomon kövessék, mi történt a terepen, nem csekély szerepet játszottak abban, hogy a fejlesztési együttműködés kérdései bekerültek a köztudatba. A társadalmi tudatosság növeléséhez talán a legfontosabb azonban az, hogy legyen egy kommunikációs stratégia, amely az újságírók és az egyetemek bevonásával biztosítja az átláthatóságot. Az újságírók és a tudományos szakértők a terepen látják, hogy mi történik, hogy a kormány mit, miért tesz, és hogy mit kellene jobban csinálnia. De nem csak a kormánynak, a civil szervezeteknek is van mit tanulniuk. Éppen ezért az újságíróknak és tudományos szakembereknek az NGO-k tevékenységét is ugyanúgy górcső alá kell venniük, tevékenységüket a nyilvánosság számára átláthatóvá kell tenniük.

Magyarországon egyelőre nem létezik ehhez hasonló szakértői csoport, pedig fontos lenne elsősorban az újságírók és az egyetemek, rajtuk keresztül pedig a lakosság érdeklődését felkelteni. Előbb vagy utóbb ugyanis Afganisztánnak hatása lesz a közvéleményre. A magyar parlamenti képviselők egyelőre azonban azt hiszik, hogy a baghláni fejlesztés és újjáépítés támogatottságát semmi sem ingathatja meg. Szerintük tévedek, amikor azt mondom: megváltozik a közvélemény, ha majd megérkeznek az első gyász hírek. Úgy vélik, fel vannak rá készülve. Szerintem nincsenek. És félok, hogy az első reakciónk éppen a rossz reakció lesz.

Palanovics Norbert:

Szerdahelyi István –Wintermantel Péter (szerk.):

Japanológiai körkép

ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2007.

486 oldal

Vaskos kötetet vesz magához az, aki a *Japanológiai körképet* választja olvasmányként. Ez nem is csoda, hiszen az ELTE BTK japán szakos képzésének húszéves jubileumára készült kiadványban huszonkét szerző mutatja be, hogy hol is tart ma Magyarországon a Japán-kutatás. Kétségtelen: a könyvet nem a nyári vakációra készülő olvasóknak szánták, ugyanis angol, japán és magyar nyelvű tanulmányai inkább tájékoztatnak, mint szórakoztatnak. Ez nem jelenti azonban azt, hogy az átlagosan húsz-harminc oldalas cikkek ne lennének élvezetesekek. A történelem és nemzetközi kapcsolatok, az eszme- és vallástörténet, a művészettörténet, az irodalom, a nyelvészet és a közgazdaságtan témaköreiben írt dolgozatok közül ki-ki megtalálhatja a magának legkedvesebbet. Ahogy Japán budapesti nagykövete, *Nabekura Sinicsi* a bevezetőben írja, a „könyv hű és kiváló lenyomata a Magyarországon folyó japanológiai stúdiumok és kutatások aktuális állapotának”. Ez azért is igaz, mert a cikkek szerzői ma Magyarországon talán a legelismertebb Japán-kutatók (persze, illik hozzátenni, hogy nincs sok japanológusunk), az írások pedig tanusítják, hogy országunkban nem csak az érdeklődés, hanem a megfelelő felkészültség és a tudás is megvan a Távols-Kelet színvonalas kutatásához.

A könyv célcsoportját igen nehéz meghatározni. Valószínűleg kevésbé a nagyközönségnek, inkább azon „vájtfülűeknek” szól, akik komolyan, napi szinten érdeklődnek Japán vagy az egyes tudományterületek iránt. A három nyelven, magyarul, angolul, illetve japánul írt cikkek azonban lehetővé teszik azt is, hogy japán nyelvet tanuló hallgatók a szakszókincs elsajátításához is felhasználják a kötetet. Külön erénye a műnek a japán

* Palanovics Norbert kutató, újságíró. PhD fokozatát a Nagojai Egyetemen szerezte. Kutatási területe a japán külpolitika.

terminológia közlése, igaz, egyes cikkekben kínai karakterekkel, másokban pedig latin betűkkel.

Vitathatatlan, hogy a cikkek nagyon sok, új információval látják el a magyar olvasót. A nemzetközi kapcsolatok iránt érdeklődők például örömmel böngészhetik *Wintermantel Péter* írását a Szálasi-rezsim Japánhoz fűződő diplomáciai kapcsolatairól. A vallástörténeti áttekintésből kiemelendő Király Attila munkája a szerencseistenségekről, a művészettörténeti fejezet gyöngyszeme pedig az a Bodhidharma ábrázolásokkal foglalkozó cikk *Mecsi Beatrix*, a Művészettörténeti Intézet (ELTE) munkatársának tollából, amely megemlíti például, hogy az orosz Matrjoska-baba elődje Japánból származik, és az oroszokhoz a baba csak a 19. század végén érkezett. Érdekes továbbá az irodalmi írások között *Erdős György* napló-szerű beszámolója a *Murakami Haruki* művek fordítóinak nemzetközi találkozásjáról vagy *Hidasi Judit* műve a japán nyelvtanulás nehézségeiről. Utóbbiban a szerző tudományos példákkal támasztja alá, hogy a japán nyelv – és más keleti nyelvek – elsajátításához tényleg kétszer-háromszor annyi idő kell, mint az egyéb nyelvekhez. Hidasi – személyes tapasztalatait felhasználva – azt is hozzáteszi, hogy a magyaroknak a tipológiai hasonlóságoknak köszönhetően némileg kevesebb időt és energiát kell befektetniük a japán nyelv tanulásába, mint nyugat-európai vagy amerikai társaiknak.

A közgazdaságtan témaköréből élvezetet nyújtott *Ferber Katalin* írása a japán gazdasági és társadalmi modernizációról (hasonló témában, de történelmi megközelítésben írt nagyszerű dolgozatot *Szerdahelyi István* is), aktualitásukat tekintve pedig Ozsvald Éva műve a japán vállalati kormányzásról, valamint *Kiglics István* írása a *Koidzumi*-éra gazdaságpolitikájáról emelendő ki.

Utóbbi azért is érdekes, mert *Abe Sindzo* miniszterelnöki kudarca után, valamint a 2008-as év elejét jellemző japán belpolitikai csatározások közepette az elmúlt időszakban felerősödtek azok a hangok, amelyek Koidzumi (vagy ahogy Kiglics István is írja, a „Messiás”) visszatérését szeretnék.¹ Persze, mindezek mellett a szerző jól látja, hogy a karizmatikus volt miniszterelnök és tevékenységének megítélése széles skálát ölel fel, vagyis nem feltétlenül csak pozitív.

Nem szabad szó nélkül hagyni a könyv japán-magyar kapcsolatokat bemutató írásait sem. Érdekes megfigyelni, hogy a szerzők (*Farkas Ildikó* a Magyar-Nippon Társaságról, *Umemura Yuko* Imaoka Dzsúicsiró életéről, *Székács Anna* a mai magyar japanológia nyelvészeti vonatkozásairól, valamint *Bassa Zoltán* a Magyarországon jelen levő japán cégek

tapasztalatairól szóló írásaiban és Wintermantel Péter a már említett dolgozatban) milyen sokoldalúan mutatják be a két ország kapcsolatait, annak történetét, politikai, gazdasági és diplomáciai vonatkozásait. Kiemelendő talán, hogy az írások szinte mindegyike említést tesz a mai magyar politikusok által is oly gyakran hangoztatott „híd-szerep” retorikájának különböző változatairól, amely szerint Magyarország már a múlt század elején is kapocs kívánt lenni Kelet és Nyugat között (hogy a retorika milyen diplomáciai, gazdasági és politikai tettekben öltött testet, az megint más kérdés).

Talán a fenti leírásból is látszik, hogy a *Japanológia körkép*, sokszínű, talán kicsit eklektikus gyűjtemény. Viszont olybá tűnik, hogy a könyv cikkeinek szerzői megpróbálták a saját tudományterületük határaihoz ragaszkodni. Ahogy Szerdahelyi István a japán modernizáció históriájáról készített dolgozatában írja, ő például „szigorúan a történelemtudomány keretein belül” kívánt mozogni. Nem sikerült neki, ami egyáltalán nem is baj. A szociológiai és a kulturális elemek beemelése a munkába csak növelte annak értékét. A többi írásban is megfigyelhető hasonló vagy talán még ennél is bátrabb megközelítéssel rendelkező, vagy épp’ teljesen eltérő tudományágakból érkező szerzők együttműködésével írt dolgozatok talán még változatosabbá, tényleg interdiszciplinárisá teheték volna az egyes cikkeket.

A művészet- és vallástörténeti részeknél különösen kívánatos lett volna néhány illusztráció, amellyel ábrázolni lehetett volna a szövegekben hivatkozott japán szerencseistenségeket illetve Bodhidharma megjelenítéseket, vagy Bincsik Mónika művében például a japán lakktárgyakat is (ha már egyszer a vizuális ábrázolásokról volt szó). Külön erénye a műnek ugyanakkor a japán terminológia közlése, igaz, egyes cikkekben kínai karakterekkel, másokban pedig latin betűkkel.

Természetesen a fenti kritikai észrevételek mit sem vonnak le a Japán Alapítvány támogatásával megvalósított mű eredeti céljából: bemutatni és megörökíteni, hogy magyar illetve Magyarországon élő japán kutatók képesek komoly, japanológiai kutatásokat felmutatni. Van is mire büszkének lenni.

¹ A szigetország törvényhozásában szinte példa nélküli, a jelenlegi állapot, miszerint az Alsóházban a kormánypártok, a Felsőházban pedig az ellenzék rendelkezzen többséggel.

**Kül-Világ,
a nemzetközi kapcsolatok folyóirata**

megjelenik negyedévente

HU ISSN 1785-5284

Kiadja:

Kül-Világ Alapítvány

2040 Budaörs, Nyár u. 14.
<http://alapitvany.kul-vilag.hu>
mail@kul-vilag.hu

Főszerkesztő:

Wagner Péter

Szerkesztők:

Csicsmann László
Hoffmann Tamás
Lattmann Tamás
Marton Péter
Selmeczi Anna
Tóth Gergely

Szerkesztőség:

1053 Budapest, Egyetem tér 1-3.
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
I. emelet, 112.
Tel: + 36 1 411 6532
Fax: + 36 1 266 3103
mail@kul-vilag.hu

A honlapon szereplő szövegek, illetve a folyóiratban közzétett tanulmányok és minden egyéb szöveg szerzői jogi védelem alatt áll. Azok – ellentétes kikötés hiányában – szabadon idézhetők és hivatkozhatók a forrás szabályos megjelölésével, további felhasználásukhoz viszont a kiadó előzetes írásbeli engedélye szükséges.